

Tijdschrift voor Genderstudies

Wat veranderen quota's? Rekrutering en selectie van kandidaten door Belgische partijen na de invoering van quotawetten *pagina 6*

Hoe kunnen vrouwen beter vertegenwoordigd worden? *pagina 20*

2

Jaargang 14, 2011

Belgische toestanden

TIJDSCRIFT VOOR GENDERSTUDIES

Het *Tijdschrift voor Genderstudies* is het Nederlandse forum voor de wetenschappelijke problematisering van sekse in relatie tot etniciteit, seksualiteit, klasse, leeftijd etc. Het ontleent haar engagement aan feminisme en verzet tegen uitsluiting. De redactie staat open voor artikelen over gendervraagstukken van uiteenlopende disciplines. Het tijdschrift wil een wetenschappelijke bijdrage leveren aan, en gepaste interventies plegen in debatten over gender en diversiteit in Nederland en Vlaanderen. Het tijdschrift beoogt een interdisciplinair medium te zijn en te opereren op het kruispunt van de maatschappij-, de cultuur-, de geestes-, de gezondheids- en de natuurwetenschappen.

Het tijdschrift verschijnt vier keer per jaar en biedt behalve wetenschappelijke artikelen ook interviews, boekrecensies, discussiedossiers en opiniërende artikelen.

Redactie ● Iris Bogaers (eindredactie), Mariëlle Cloin (Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag), Louis van den Hengel (Universiteit Maastricht), Fleur van Leeuwen (Yeditepe University, Istanbul), Janneke van Mens-Verhulst (Universiteit voor Humanistiek/Universiteit Utrecht), Joz Motmans (Universiteit Antwerpen), Jantine Oldersma (Universiteit Leiden) (voorzitter), Jeannette van der Sanden, Elke Valgaeren (Universiteit Hasselt).

Beeldredactie ● Carin Hereijgers

Vormgeving en opmaak ● Trees Vulto DTP en Boekproductie, Schalkwijk

Redactiesecretariaat ● Carin Hereijgers, Radboud Universiteit Nijmegen, Institute for Genderstudies, Postbus 9102, 6500 HC Nijmegen. redactie@tijdschriftgenderstudies.eu

Uitgeverij ● Amsterdam University Press, 020 4200050, info@aup.nl, www.aup.nl

Online ● Website Tijdschrift voor Genderstudies: www.tijdschriftgenderstudies.eu

Online nummers (abonnees):

<http://rjh.ub.rug.nl/index.php/genderstudies/>

Abonnees kunnen een paswoord opvragen bij: w.a.braakman@rug.nl

Abonnementen ● Een jaargang omvat twee nummers van 64 pagina's en twee nummers van 96 pagina's. Het abonnement geeft recht op zowel de gedrukte als de digitale versie.

De prijs per jaargang bedraagt € 49 voor particulieren en € 220 voor instellingen. Voor studenten en aio's geldt een gereduceerd tarief van € 34. Voor abonnementen buiten de Benelux wordt een toeslag van € 16 in rekening gebracht. Nieuwe abonnementen kunnen schriftelijk, telefonisch of per e-mail worden opgegeven bij de uitgever. De prijs van een los nummer is € 19 (excl. verzendkosten).

Abonnementenadministratie ● abonnementen@tenbrink-meppel.nl, of: Ten Brink, Postbus 41, 7940 AA Meppel

SPONSORS

Centrum voor Gender en Diversiteit
van de Universiteit van Maastricht

Universiteitsbibliotheek
van de Rijksuniversiteit Groningen

Institute for Gender Studies
van de Radboud Universiteit Nijmegen

Graduate Gender Programme
van de Universiteit Utrecht

Nederlands
uitgeversverbond

ISSN ● 1388-3186

INHOUDSOPGAVE

Themaredactie: *Elke Valgaeren*

ARTIKELEN

Wat veranderen quota's? • Rekrutering en selectie van kandidaten door Belgische partijen na de invoering van quotawetten
Silvia Erzeel en Petra Meier 6

Hoe kunnen vrouwen beter vertegenwoordigd worden? • *Karen Celis* 20

Igoen in onze tijd • Van halachische mogelijkheid tot cultureel aanvaardbare praktijk • *Suzanne Knol* 35

RUBRIEKEN

REDACTIONEEL • **Belgische toestanden** • *Elke Valgaeren* 2

REVIEW • *Jantine Oldersma* 52

PROEFSCHRIFTSAMENVATTINGEN •
Jeannette van der Sanden 53
Marloes Hülsken 55
Fleur van Leeuwen 57

OPROEP VOOR ARTIKELEN • Thema-nummer **Oral history** 59

SUMMARIES 61

GEGEVENS AUTEURS 63

Belgische toestanden

Elke Valgaeren

In dit nummer van het *Tijdschrift voor Genderstudies* brengen we u twee bijdragen over de vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische politiek. Sinds de verkiezingen van juni 2010 zowel in Nederland als in België woelige politieke tijden hebben ingeluid, genieten vergelijkingen tussen beide landen een hernieuwde populariteit. Toch zijn er opmerkelijke verschillen. De Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 leverden weliswaar een winnaar op – Wilders' PVV –, maar vooral veel verliezers. De Belgische federale verkiezingen – op 13 juni 2010 – leverden duidelijke overwinnaars op: aan Vlaamse kant de Vlaamsgezinde N-VA (Nieuw-Vlaamse Alliantie) en aan Waalse kant de socialistische PS (Parti Socialiste). Desondanks had Nederland razendsnel een nieuwe regering waarin aanzienlijk minder vrouwen zetelen dan in voorgaande kabinetten – slechts 25 procent. België heeft nog steeds geen nieuwe regering, maar in het geringe aandeel van vrouwen in de regering van lopende zaken – twintig procent – geven beide landen elkaar weinig toe.

Kijken we naar het aandeel van vrouwen in het parlement, dan komen beide landen sterk overeen (www.ipu.org). Vrouwen zijn goed vertegenwoordigd in het nieuwe federale parlement in België: er zetelen nu bijna veertig procent vrouwen in de kamer van volksvertegenwoordigers en iets meer dan veertig procent rechtstreeks verkozen vrouwen in de senaat. Met elke verkiezing stijgt het aandeel vrouwelijke verkozenen weer een beetje meer. Er is echter een groot verschil in het

beleid op het gebied van gender en politiek in beide landen. In Nederland zijn wettelijk opgelegde quota altijd afgewezen door vrijwel alle politieke partijen van links tot rechts. Wel hanteerden vooral linkse partijen al vanaf de jaren tachtig vrijwillige quota. De afkeer van overheidsingrijpen in wat wordt beschouwd als interne aangelegenheden van politieke partijen, is zelfs zo sterk dat de uitsluiting van vrouwen in de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) – godlof slechts een splinterpartij – nog steeds wordt gedoogd.

In België zijn quota in de politiek echter al wettelijk voorgeschreven sinds 1994. Daar zijn zelfs quota in het bedrijfsleven serieus in discussie; een maatregel die in Nederland ook volkomen ondenkbaar zou zijn. Begin maart keurde de commissie handelsrecht de quota goed voor vrouwen in raden van bestuur van overheidsbedrijven en beursgenoteerde ondernemingen: na een overgangsperiode moet één derde van de leden van de raden van bestuur van deze bedrijven vrouwen zijn. Het lijkt echter niet evident dat deze quota door de voltallige kamer van volksvertegenwoordigers zullen worden goedgekeurd. N-VA toont zich immers, samen met de Vlaamse en Waalse liberale partijen, een notoir tegenstander. Zij doen er alles aan om het debat op de lange baan te schuiven om alsnog de stemming tegen te houden. Het valt overigens op dat dit wetsvoorstel heftige emoties oproept, zowel bij de voor- als bij de tegenstanders. Bij de huidige voorstanders zijn er verder veel die zeggen dat ze vroeger wel tegen waren, maar

in de loop der tijden hebben ingezien dat het probleem zich niet vanzelf oplost, zoals wel eens wordt gesuggereerd.

Ondanks deze mooie parlementaire score is het dominante beeld dat we de laatste maanden krijgen van de politiek ook in België echter overduidelijk mannelijk gekleurd. Vrouwen mogen vandaag de dag misschien wel meedoen in de politiek, maar als het er echt op aankomt, dan zijn de *decision makers* mannen. De hoofdrolspelers bij de regeringsonderhandelingen zijn immers allemaal mannen: de voorzitters van N-VA en PS bijgestaan door een eveneens mannelijke schare aan preformateurs, bemiddelaars, verduidelijkers (sic) en onderhandelaars die de arena ingestuurd worden door de koning. We krijgen hierdoor het beeld dat toppolitiek en regeringsonderhandelingen een mannenzaak zijn. Dat is – ondanks de aanwezigheid van een koningin aan de top – dan weer wel een duidelijke overeenkomst met de Nederlandse politiek.

De huidige crisis in de Belgisch politiek is het voorlopig hoogtepunt van communautaire conflicten die reeds enkele jaren aanslepen. De acute politieke crisis begon reeds na de verkiezingen van 2007. Gedurende al die jaren heeft de koning nog nooit een vrouw aangesteld om te bemiddelen. In 2007 veroorzaakte het paleis bijvoorbeeld heel wat verontwaardiging bij de vijf vrouwelijke ministers van staat toen hij enkel mannelijke ministers van staat uitnodigde om hem te adviseren bij het weer vlot trekken van de toen ook al vastgelopen regeringsonderhandelingen. Al is er de laatste jaren veel ten goede veranderd, we krijgen bij deze regeringsonderhandelingen impliciet de boodschap dat toppolitiek een mannenzaak is en blijft.

Op het moment dat we dit redactioneel schrijven zijn de Belgische onderhandelaars er nog steeds niet in geslaagd om water en vuur te verzoenen. De verleiding is groot om

ons af te vragen of vrouwen er wel in zouden slagen om een regering te vormen. Laten we even de parallel trekken met het bedrijfsleven. Organisatiedeskundigen gebruiken tegenwoordig de *business case for diversity* als argument om te pleiten voor meer diversiteit (waaronder genderdiversiteit) in het bedrijfsleven. Deze business case gaat er van uit dat diversiteit – indien er goed mee wordt omgesprongen – een economische meerwaarde biedt. Diversiteit, zo luidt de redenering, heeft verschillende voordelen: (1) het brengt een bredere waaier aan competenties en perspectieven met zich mee en verhoogt zo de kwaliteit van de besluitvorming; (2) het vergroot de waaier aan potentiële kandidaten voor een job, waardoor de kans verhoogt om de juiste persoon te vinden; (3) het biedt meer kansen om aansluiting te vinden bij de behoeften van een divers klantenbestand. We zouden deze argumenten uit de *business case for diversity* ook kunnen vertalen naar de politieke actualiteit:

- 1 meer vrouwen betrekken bij de onderhandelingen verhoogt de diversiteit in competenties en perspectieven en de slaagkans op het vinden van een akkoord;
- 2 de blik verruimen naar potentiële vrouwelijke kandidaat-onderhandelaars verhoogt de kans dat de juiste persoon gevonden wordt om de onderhandelingen vlot te trekken;
- 3 vrouwen een prominentere rol geven in de onderhandelingen vergroot de kans dat hun belangen vertegenwoordigd zijn in het regeerakkoord dat er ooit toch moet komen.

De logica van het bedrijfsleven valt niet zomaar te vertalen naar de politiek in het algemeen en het huidige moeilijke politieke kluwen in België in het bijzonder. Uiteindelijk is de hypothetische vraag echter of vrouwelijke toppolitici beter zouden presteren dan man-

nelijke collega's slecht gedeeltelijk van belang. Instrumentele argumenten, zoals die door de business case naar voor worden geschoven, kunnen best hand in hand gaan met een ethische keuze voor het bannen van genderdiscriminatie. De focus van de bijdragen in dit nummer ligt dan ook niet op pleidooien voor of tegen quota, maar op de vragen die daaraan voorbij gaan. In hoeverre bewerkstelligen quota dat genderdiscriminatie in de selectie van politici wordt bestreden? En waarom willen we eigenlijk dat vrouwen in de politiek vertegenwoordigd zijn?

Sinds 1994 al bestaan er in België quotawetten over de samenstelling van de kieslijsten. Sylvia Erzeel en Petra Meier gaan in 'Wat veranderen quota's? Rekrutering en selectie van kandidaten door Belgische partijen na de invoering van quotawetten' na of de invoering van de quotawetten de interne werking van partijen inzake de rekrutering en selectie van kandidaten heeft beïnvloed. Politieke partijen spelen immers een cruciale rol op het politieke speelveld. De auteurs komen tot de sombere vaststelling dat de meeste politieke partijen niet kritisch staan ten opzichte van de mogelijke genderbias in hun eigen selectieproces. Hierdoor bestaat de vrees dat de quota ten eeuwigden dagen nodig zullen zijn om de mooie numerieke vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement te kunnen handhaven. Deze teleurstellende resultaten voor het gros van de politieke partijen verklaren mogelijk mee waarom vrouwen slechts marginaal aanwezig zijn bij de huidige Belgische regeringsonderhandelingen: de cultuur in de politieke partijen is niet voldoende mee geëvolueerd met de maatschappelijke vraag naar gendergelijkheid, waardoor de interne processen nog steeds mannen bevoordelen.

Karen Celis heeft het in haar bijdrage 'Hoe kunnen vrouwen beter vertegenwoordigd worden?' over de relatie tussen de aanwezigheid van vrouwen enerzijds en de substantiële ver-

tegenwoordiging van vrouwen anderzijds. Of met andere woorden: zorgen meer vrouwen in de politiek er voor dat de diverse belangen van vrouwen beter aan bod komen? Deze vraag sluit aan bij de argumentatie uit de *business case for diversity*, waarbij gesteld wordt dat diverse klantenbehoeften beter bediend worden door een divers personeelsbestand. Aan de hand van acht decennia Belgische begrotingsdebatten analyseert de auteur het concept 'vrouwenbelangen'. Celis houdt een pleidooi voor een sterke vrouwenbeweging en goed verankerde gelijkheidsstructuren in het beleid als een noodzakelijke garantie voor het behartigen van diverse – en soms tegengestelde – belangen van vrouwen.

Met het laatste artikel in dit nummer verlaten we de Belgische politiek en bekijken we welke invloed religieuze praktijken kunnen hebben op het leven van vrouwen en mannen. Suzanne Knol belicht de hedendaagse echtscheidingspraktijken in het jodendom. Volgens de joodse religieuze wetgeving is een echtscheiding mogelijk, maar de regels verschillen sterk voor mannen en vrouwen. Ook de sociale gevolgen van het niet naleven van de regels zijn niet genderneutraal, een fenomeen dat we ook in andere religies, zoals de islam of het christendom, kunnen waarnemen. Bij een joodse echtscheiding vindt er een ceremonie plaats, waarbij de man aan de vrouw een brief overhandigt, waarin staat dat hij toestemming geeft om te scheiden. Weigert de man deze brief te overhandigen, dan heeft dit zware sociale gevolgen voor de vrouw die het sociale statuut van *igoen* krijgt en daardoor volgens de religieuze wetten geen nieuwe relaties mag aangaan. Dit artikel vertrekt van de vaststelling dat mannen het weigeren van de echtscheiding meer en meer gebruiken als onderhandlungsstrategie in het echtscheidingsproces om bijvoorbeeld voor zichzelf een financiële compensatie te verkrijgen of om te vermijden dat hij zijn

vrouw een financiële compensatie moet geven. Suzanne Knol beschrijft welke invloed deze praktijk heeft op het leven van joodse vrouwen in verschillende settings en ze gaat na op welke manier de religieuze rechtbanken hier mee omgaan. Het jodendom is overigens niet uniek in de manier waarop ze met echtscheiding omgaat. In een niet eens zo heel ver verleden hadden de rooms-katholieke en christelijke gereformeerde kerk een grote invloed op huwen en echtscheiding in Nederland en Vlaanderen. Vandaag zien we hetzelfde gebeuren in de islamitische diaspora waarbij men soms probeert om de religieuze regels over echtscheiding te laten primeren op de burgerlijke regels door bijvoorbeeld de religieuze echtscheiding te weigeren. Ook al heeft dit in Nederland en Vlaanderen geen rechtsgeldigheid, toch is de invloed op het leven van de betrokken moslima's – net zoals in het jodendom – aanzienlijk.

Verder kunnen we u opnieuw enkele proefschriftsamenvattingen voorstellen, een prille traditie waar het Tijdschrift voor Genderstudies in 2011 mee is gestart. Ook met deze rubriek willen we u op de hoogte houden van recent onderzoek binnen Genderstudies.

Wat veranderen quota's?

Rekrutering en selectie van kandidaten door Belgische partijen na de invoering van quotawetten

Silvia Erzeel en Petra Meier

De laatste jaren hebben partijen en overheden in toenemende mate genderquota ingevoerd teneinde de structurele drempels die vrouwen in de politiek ondervinden, te lijf te gaan (Dahlerup, 2006). Zo ook in België. Verschillende politieke partijen hanteerden in de jaren zeventig en tachtig al streefcijfers en quota om de positie van vrouwen op verkiezingslijsten te verbeteren (Van Molle & Gubin, 1998). In 1994 en 2002 werden door de Belgische overheid genderquota in de wetgeving opgenomen. De quotawet van 1994 verplichtte partijen erop toe te zien dat minstens een derde van hun kandidaten van het vrouwelijke geslacht is. De quotawetten van 2002 garanderen pariteit, dat wil zeggen dat er evenveel mannelijke als vrouwelijke kandidaten op de lijsten staan. Daarenboven moeten de twee topposities op elke lijst verdeeld worden over een man en een vrouw. In tegenstelling tot bijvoorbeeld in Frankrijk (Opello, 2006), hebben de Belgische partijen ook gevolg gegeven aan de quotawetten. Deze volgzzaamheid was niet verbazingwekkend, gezien het dwingende karakter ervan. Kieslijsten die de quotawetten niet respecteren, worden niet toegelaten tot de verkiezingen.

Eerder onderzoek naar genderquota heeft de nadruk gelegd op de verklaring

voor het aannemen van dergelijke maatregelen en/of de impact die de maatregelen hebben op het aantal vrouwelijke verkozenen (Krook, 2009). Daarbij gaat de meeste aandacht uit naar de mate waarin quota effectief zijn binnen het institutioneel kader – het kiesstelsel – waarin ze worden toegepast. Quota die minder goed aansluiten bij het kiesstelsel waarin ze functioneren, leveren doorgaans minder positieve resultaten op in termen van het aantal verkozen vrouwen (Htun & Jones, 2002; Jones, 1998, 2004; Jones & Navia, 1999; Mateo-Diaz, 2004; Matland, 2006; Tremblay, 2008; Schmidt & Saunders, 2004). Voor België wordt vaak gesteld dat de quota best effectief zijn (Carton, 1995, 2001; Peirens, 1999; Mateo-Diaz, 2002, 2004; Fiers et al., 2006). Het aantal vrouwen in de politiek steeg immers vanaf het midden van de jaren 1990 (zie tabel 1). De moeilijkheid bij het bepalen van de werkelijke impact van quota is echter dat deze moet worden onderscheiden van de gelijktijdige invloed van andere factoren die de verkiezing van vrouwelijke kandidaten beïnvloeden. Onderzoek heeft uitgewezen dat de invloed van de quotawetten op de toename van het aantal vrouwelijke verkozenen in België eerder beperkt is. Vooral andere electorale hervormingen, met name de vergroting van de kieskrin-

gen, leidden ertoe dat het aantal verkozen vrouwen steeg. De quota van 2002 hebben vooral impact gehad in kleine kieskringen, omdat ze partijen dwongen een vrouw op de eerste of tweede plaats op de lijst te po-

sitioneren (Meier, 2008b; Sliwa, Meier & Thijssen, 2011). In de door de hervormingen ingevoerde grote kieskringen speelt dit soort bepalingen geen rol meer en zorgt vooral de omvang van de kieskring ervoor

Tabel 1: % vrouwen verkozen in het federale parlement (Kamer en Senaat), 1991-2010

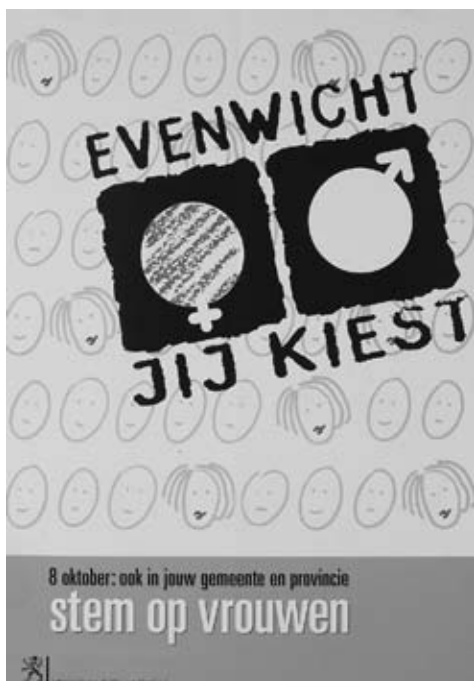
	1991*	1995*	1999	2003	2007	2010
Kamer van Volksvertegenwoordigers						
CD&V		24.1	18.2	28.5	33.3	35.3
NV-A		20	37.5			48.1
Groen!		-	44.4	-	50	40
Open VLD		4.8	17.4	36	33.3	46.1
SP.A		10	-	39.1	35.7	46.1
VB		9.1	6.6	22.2	41.2	33.3
CDH		16.7	10	25	40	44.4
ECOLO		16.7	54.5	50	50	50
MR		5.5	22.2	41.6	34.8	33.3
PS		4.8	10.5	40	30	30.8
Totaal**	9.4	12	19.3	34.7	36.7	39.3
Senaat***						
CD&V		25	33.3	33.3	33.3	50
NV-A		-	-			55.5
Groen!		50	66.7	-	100	100
Open VLD		20	33.3	28.6	20	25
SP.A		44.4	25	57.1	25	25
VB		-	25	20	20	33.3
CDH		42.9	33.3	50	50	50
ECOLO		33.3	33.3	100	50	50
MR		22.2	20	20	16.7	25
PS		9.1	25	33.3	25	42.8
Totaal**	10.8	23.9	30	37.5	30	42.5

* Het betreft het percentage zetelende vrouwen, gezien de cijfers voor de rechtstreeks verkozen vrouwen niet beschikbaar zijn. De percentages zetelende vrouwen stemmen over het algemeen goed overeen met de percentages rechtstreeks verkozen vrouwen. Voor 1991 zijn daarenboven enkel totalen beschikbaar.

** Het betreft het totaal aantal verkozen vrouwen, ook voor partijen die niet bij dit onderzoek betrokken zijn.

*** Het betreft enkel de rechtstreeks verkozen Senatoren (met uitzondering van 1991 en 1995; zie *).

Bron: Data 1991: Van Molle & Gubin 1998; Data 1995, 1999: Verzele & Joly, 1999; Data 2003, 2007, 2010: IGVM, zonder datum.

Campagne 1982 www.rosadoc.be

dat vrouwen in grotere getallen op verkiesbare plaatsen staan en dus worden verkozen.

De gevolgen echter van quota reiken ook verder dan louter de beïnvloeding van de numerieke aanwezigheid van vrouwen in het parlement. Zo tonen recente studies aan dat de invoering van quota het ruimer maatschappelijk debat over de ongelijke positie van mannen en vrouwen in de politiek en in andere sferen van de samenleving voedt (Meier, 2004; Sacchet, 2008; Zetterberg, 2009) en daarbij de positie van vrouwenorganisaties versterkt (Sacchet, 2008). Onbedoelde gevolgen hebben echter ook betrekking op de onderwaardering en negatieve stereotypering van 'quotavrouwen' als zijnde 'onbekwaam' (Lovenduski, 2005; Meier, 2008a). Samen wijzen deze vaststellingen op het belang om 'voorbij de aantallen' te kijken.

In deze lijn gaan we in deze bijdrage na welke gevolgen – andere dan het aantal vrouwelijke verkozenen – de invoering van de quotawetten in België heeft gehad. Meerbepaald bestuderen we of de invoering van de quotawetten de interne werking van partijen inzake de rekrutering en selectie van kandidaten heeft beïnvloed. Dit is geen onbelangrijke vraag. Als gevolg van hun *gatekeeping*functie spelen partijen immers een centrale rol in de beslissing wie deel uitmaakt van een politieke elite (Gallagher & Marsh, 1988; Koole, 1989; Diamond & Gunther, 2001). Partijen beschikken op dit niveau in principe over een belangrijke autonomie. Ze bepalen in grote mate de – formele – regels en – informele – praktijken die ze hanteren voor de rekrutering en selectie van kandidaten en de overheid grijpt zelden in op dit niveau. De quotawetten daarentegen leggen de Belgische partijen bijkomende regels op met betrekking tot de criteria waaraan kandidaten moeten voldoen om voorgedragen te worden. Als gevolg van de quotawetten moeten partijen immers meer vrouwen op de lijsten plaatsen dan ze voordien doorgaans deden. De vraag is of de invoering van de quotawetten in 1994 en 2002 de partijen in België ertoe aangezet heeft om maatregelen te treffen teneinde hun regels en praktijken inzake de rekrutering en selectie van kandidaten te herzien.

Deze maatregelen kunnen verschillende vormen aannemen, naargelang hun aard en intentie. Voor wat betreft de aard van de maatregel, kunnen partijen een beroep doen op ad-hocmaatregelen die een zeer tijdelijk karakter hebben, zoals het eenmalig aanspreken van de vrouwennetwerken van de partij. Maar partijen kunnen ook het structureel tekort aan vrouwen in de politiek erkennen en meer structurele maatregelen treffen, zoals de formele ver-

antering van de politieke vrouwengroepen in de werking van de partij. Voor wat betreft de intentie van de regels kunnen partijen in de eerste plaats maatregelen aannemen die er louter op gericht zijn het aantal vrouwen te verhogen, zoals interne quota of streefcijfers. In dat geval ligt een achterstandslogica aan de basis van de genomen maatregelen en worden normatieve genderverhoudingen niet in vraag gesteld. Daarnaast kunnen partijen ook hun eigen rol als gatekeeper in beschouwing nemen en maatregelen treffen die erop gericht zijn om gendergerelateerde normatieve elementen die aan rekruterings- en selectieprocessen ten grondslag liggen, een mogelijke genderbias, in vraag te stellen. Op die manier worden achterliggende mechanismen die bijdragen tot de ondervetegenwoordiging van vrouwen bevraagd. Dergelijke maatregelen hebben bijvoorbeeld betrekking op het organiseren van cursussen en/of discussiebijeenkomsten over de genderproblematiek (wat is gender, hoe heeft het impact op de organisatie, hoe kan gender geïntegreerd worden in werking en beleid, enzovoorts) of een herziening van normen en regels – meestal impliciete normen en regels die vervat zijn in interne instructies voor selectiecommissies – die bepaalde kandidaten bevoordelen ten opzichte van andere.

De manier waarop we 'gendermaatregelen' definiëren, houdt in dat we niet enkel de formele regels, zoals neergeschreven in de statuten van partijen, in beschouwing nemen. Rekrutering en selectie van kandidaten vormen volgens Gallagher en Marsh (1988) immers 'de geheime tuin van de politiek' en voor wie wil weten wat daar gebeurt, is een studie van de informele praktijken onontbeerlijk.

Om na te gaan welke gevolgen de invoering van de quotawetten gehad heeft op

de interne werking van de Belgische partijen, baseren we ons op een analyse van de statuten van de partijen en een reeks semigestructureerde diepte-interviews.^{1,2} Bij het onderzoek werden de belangrijkste politieke partijen betrokken: de Christendemocraten (CDH en CD&V), de Groenen (ECOLO en Groen!), de Liberalen (MR en VLD), de Socialisten (PS en SP.A), evenals de Vlaamse Regionalisten (NV-A) en extreem-rechts (VB). Voor elke partij werden de statuten bestudeerd op drie momenten in de tijd, namelijk rond 1985, 1997 en 2005. We kozen die data, omdat het midden van de jaren tachtig samenvalt met het begin van de echte politieke bewustwording van de genderproblematiek. In die tijd kreeg België haar eerste staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie en werd een structuur voor de bevordering van gelijke kansen ingevoerd (Celis & Meier, 2006; Hondeghem & Nelen, 2000). De andere twee data vallen steeds drie jaar na de invoering van de quotawetten van 1994 respectievelijk 2002,³ omdat we ervan uitgaan dat partijen enige tijd nodig hebben om hun statuten aan te passen.

De analyse van de statuten vulden we aan met diepte-interviews. Teneinde diverse standpunten te verzamelen, werden per partij vier profielen ondervraagd: de voorzit(s)ter van de partij of een persoon uit zijn of haar onmiddellijke omgeving; de leidinggevende voor de partij als kleine of middelgrote onderneming; de voorzitter van de politieke vrouwenorganisatie; een mannelijke of vrouwelijke mandataris die bovenstaande standpunten kon aanvullen (een lokale mandataris in het geval de andere respondenten nationale mandaten bekleeden, een jongere in het geval de andere respondenten van oudere leeftijd waren, enzovoorts). Dit leverde veertig gesprek-

ken op die in de periode januari tot en met maart 2006 werden afgenomen.

In wat volgt, gaan we dieper in op de regels en praktijken die partijen hante- ren met betrekking tot de rekrutering van vrouwelijke kandidaten. Vervolgens staan we stil bij de gevolgen van de invoering van de quotawetten op de lijstsamenstelling bij verkiezingen en het belang van sekse als selectie criterium. In de conclusies vatten we de belangrijkste bevindingen samen.

Op zoek naar vrouwelijke kandidaten

Als gevolg van de invoering van de quotawetten werden de Belgische partijen geconfronteerd met een toegenomen vraag naar vrouwelijke kandidaten. Om nieuwe kandidaten aan te trekken lanceren de meeste partijen naar aanleiding van verkiezingen een formele oproep tot kandidaatstelling, in eerste instantie aan de leden van de partij. Partijen doen een oproep via bijvoorbeeld een brief aan alle (actieve) leden, een aankondiging in het partijblad of in het blad van een zusterorganisatie en, tegenwoordig ook, een aankondiging op de partijwebsite. In hun statuten vermelden ze enkele formele voorwaarden, waaraan kandidaten moeten voldoen. De drempel ligt hier vrij laag. Kandidaten moeten zich vooral akkoord verklaren met de uitgangspunten en het verkiezingsprogramma van de partij, met de statuten en met de resultaten van de *poll*. Lidmaatschap van de partij is een vereiste, maar afwijkingen op deze regel zijn soms toegestaan. Partijen staan dus open voor een ruim publiek. Uit de interviews blijkt echter dat weinig mensen – mannen en vrouwen – spontaan reageren: ‘En voor wat betreft de oproepen tot kandidaatstelling, ik heb die van de regionale verkiezingen meegemaakt, en ik moest tot mijn verbazing vaststellen dat er eigenlijk

niet veel kandidaturen uit de bus kwamen.’ (socialistische familie).

Een magere passieve rekrutering – waar- bij potentiële kandidaten zelf hun kandida- tuur indienen –, en het feit dat lijstsamen- stellers in de praktijk vooral op zoek zijn naar welbepaalde profielen om de reeds op de lijst staande profielen aan te vullen (kandidaten uit bepaalde wijken of streken, vrouwen als er veel mannen zijn, kandi- daten met specifieke beroepsprofielen, zie verder), maken dat oproepen tot kandi- daatstelling, in zekere mate, zuiver formele plichtplegingen zijn. Soms is het zelfs zo dat er helemaal geen oproep tot kandida- atstelling plaatsvindt. Organen die belast zijn met de selectie van kandidaten voor de kieslijsten wendden zich rechtstreeks tot de personen die ze wensen voor te dragen.

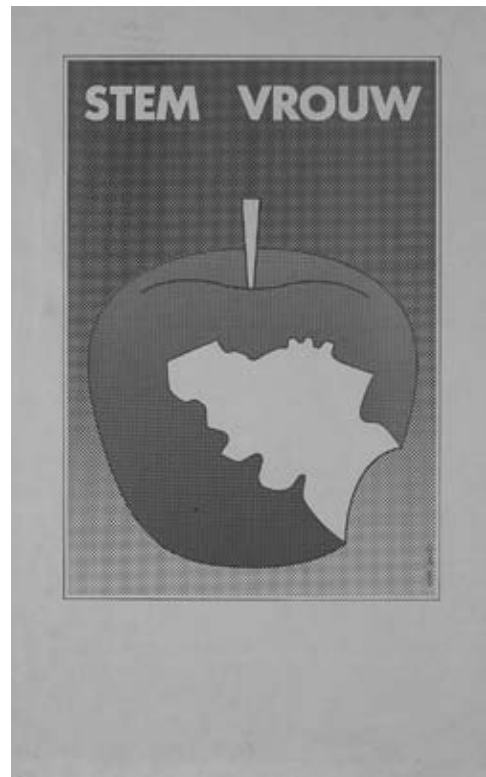
‘Op het nationale niveau moet ik zeggen dat we zelden gebruik maken van een oproep tot kandidaatstelling omdat de partijen, mijn partij maar ook de andere, vertrekken van het terrein, van de basis in de gemeenten. Ze vragen dus mandatarissen die zich al bewezen hebben, die stemmen hebben gehaald, bedoel ik. Doorgaans zijn er teveel kandida- ten voor de parlementsverkiezingen, omdat daar zeer weinig plaatsen zijn, namelijk 5 of 4 of 3 plaatsen.⁴ Het gebeurt dus zelden dat men zich daarvoor kandidaat stelt, tenzij men het u gevraagd heeft.’ (liberale familie).

Zo waren alle mandatarissen die wij heb- ben gesproken rechtstreeks aangezocht om zich kandidaat te stellen, ofwel door de per- soon of personen belast met de samenstel- ling van de lijst, of door de partijvoorzitter/- ster, of door leden van het partijbestuur, of nog door invloedrijke actieve leden.

Globaal genomen beantwoordt de rekru- tering van de kandidaten voor de verkozen mandaten aan een logica van relatienetwer- ken. Zo worden ‘opvolgers’ vaak gekozen

door de gevestigde politieke elite zelf. Zo kan iedereen zijn of haar 'kroonprins(en)' kiezen, zoals een van de ondervraagde personen het uitdrukte. Familiebanden kunnen belangrijk zijn bij de uitbouw van een politieke carrière, zoals bijvoorbeeld de 'zoon of dochter zijn van', maar ook het deel uitmaken van een netwerk rond de partij. Iemands kans om als mandataris verkozen te worden, hangt dus samen met de netwerken waarvan die persoon deel uitmaakt, al was het maar in passieve zin. Wie tot een netwerk behoort van politieke actoren die kandidaten rekruteren, kan bij een partij in de kijker komen, zonder dat die persoon noodzakelijk ambities koesterde om zich politiek te engageren.

De praktijken van rekrutering van kandidaten zelf bleven vrijwel ongewijzigd na de invoering van de quotawetten, en soortgelijke conclusies worden ook elders getrokken, bijvoorbeeld met betrekking tot Frankrijk (Murray, 2010; Opello, 2006). De quotawetten hebben op slechts twee – relatief kleine – punten van deze praktijken van rekrutering in België effect gehad. Ten eerste werden partijen als gevolg van de quotawetten verplicht om op een actieve manier op zoek te gaan naar vrouwelijke kandidaten. De politieke vrouwengroepen hebben als gevolg hiervan aan belang gewonnen in de interne rekrutering en selectie gezien zij voor een groot deel mee vrouwelijke kandidaten aandragen. De zoektocht naar kandidaten voor verkozen functies heeft ook tot een sterkere externe werving geleid. Sommige partijen moesten echt op zoek naar vrouwen buiten de eigen partijorganen, omdat deze niet aan de vraag konden voldoen. Deze wijziging in het rekruteringspatroon zou echter van voorbijgaande aard moeten zijn. Als partijen over een even grote pool vrouwelijke als mannelijke potentiële kandidaten beschik-

Campagne 2007 www.rosadoc.be

ken, zou het rekruteringsproces op dit vlak niet meer mogen verschillen.

Ten tweede bleek uit de interviews dat door de quotawetten de netwerken van vrouwelijke rekruteerders aan belang hebben gewonnen. Mannen en vrouwen hebben volgens de interviews verschillende netwerken. Bijna alle mannen betreuren het gebrek aan vrouwen in de politiek en vertrouwden ons toe dat het moeilijk is om voldoende vrouwen te vinden om op de kieslijsten te plaatsen. De vrouwelijke lijst-samenstellers hadden geen problemen om vrouwelijke kandidaten te vinden. Ze zien vrouwelijke kandidaten misschien gemakkelijker staan, maar ze hebben doorgaans ook meer vrouwen in hun netwerken. Omdat dergelijke netwerken belangrijk zijn voor de rekrutering van kandidaten, kun-

nen vrouwelijke rekruteerders de vrouwen in hun netwerken beter inzetten. Dit leidt verder tot een soort aanzuigeffect:

‘Ik ben ervan overtuigd dat daar waar vrouwen op actieve en prominente wijze aan politiek doen, andere vrouwen zeggen van “waarom zou ik dat ook niet doen”. Als er echter alleen mannen zijn, denken vrouwen twee keer na alvorens de stap te wagen. Hier stellen ze zelfs de vraag niet meer omdat ik er ben, omdat er buiten mij nog andere [vrouwen] zijn. Dat is normaal.’ (christendemocratische familie).

De samenstelling van een verkiezingslijst: een verplicht seksevenwicht

De meeste Belgische politieke partijen hebben een vrij gecentraliseerde structuur, en de selectieprocedures in de statuten tonen weinig opmerkelijke verschillen tussen de partijen onderling. Het *poll*stelsel in de strikte zin van het woord, waarbij de leden de lijsten samenstellen, vinden we niet meer terug in de statuten. Partijen stellen hun lijsten doorgaans op een coöperatieve manier samen. Een gedecentraliseerd bestuur of comité op het niveau van de kieskring neemt in eerste instantie het initiatief tot lijstsamenstelling.⁵ Deze voorlopige lijst wordt vervolgens ter goedkeuring aan de basis voorgelegd. Vaak ligt deze legitimerende bevoegdheid bij de leden of het Congres. De centrale partijleiding beschikt tot slot in verschillende gradaties over correctiemechanismen. Haar rol is soms adviserend: ze kan aanbevelingen doen voor en/of na het opstellen van de lijst. Vaak staat de centrale partijleiding ook in voor de bekrachtiging van de definitieve lijst en kan ze een lijst wijzigen indien nodig. Parallel daarmee voorzien de statuten in de mogelijkheid voor hoger beroep, zodat elk

orgaan of lid beroep kan aantekenen tegen een beslissing van de centrale partij.

In de praktijk betekent dit dat de lijstsamenstelling op een vrij gesloten manier verloopt. Een beperkt comité maakt een voorstel van een kieslijst. De samenstelling van die comités, evenals de procedures voor de opstelling van de lijsten liggen daarbij niet noodzakelijk vast: ‘Tenslotte kiest ieder zijn instantie, ofwel stellen ze een comité van wijzen samen, ofwel zijn ze met twee, ofwel dragen ze kandidaten voor of organiseren ze een stemming, maar iedereen kiest zijn eigen methode om de lijst samen te stellen en probeert daarbij iedereen op één lijn te krijgen.’ (socialistische familie). Dit alles betekent dat de gatekeepers en hun regels zelden formeel gedefinieerd worden. ‘Alles wordt in vrij besloten kring beslist, dat is vrij duidelijk.’ (liberale familie).

De centrale partijleiding speelt een niet te onderschatten rol in de bevordering van een sekse- of genderevenwicht (zie ook Lovenduski & Norris, 1993). Partijvoorzitters kunnen de samenstelling van de lijsten controleren en naar zich toe trekken indien hun dat relevant lijkt. Volgens de bevindingen van Kittilson (2006; zie ook Caul, 1999) is het aantal vrouwen in de centrale partijorganen daarom een belangrijke determinant van vrouwvriendelijke maatregelen. In België blijkt een vertegenwoordiging van de politieke vrouwengroep in het partijbestuur of alleszins een directe toegang tot de partijleiding een belangrijke rol te spelen in de mate waarin partijen gendergevoelig zijn en tegemoet komen aan de verzuchtingen van de politieke vrouwengroep. Een goede relatie tussen de partijvoorzitter of -ster en de voorzister van de vrouwengroep lijkt van cruciaal belang opdat een vrouwengroep ook effectief gehoord wordt. Zo werd in de interviews van

de Franstalige christendemocraten geoperd dat de overname van de partij door een vrouw, Joëlle Milquet, de vrouwen in de partij geen windeieren heeft gelegd. De partijvoorzitters spelen een bepalende rol in de openheid van de partijen ten aanzien van de genderdimensie. Een ommekeer ten voordele van een ruimere participatie van vrouwen werd vaak in gang gezet door partijvoorzitters die zich op die manier wensden te onderscheiden van hun voorgangers en/of een vernieuwing binnen hun partij wensden door te voeren. Ook de politieke vrouwengroep van de Vlaamse christendemocraten betuigde dat een directe toegang tot de partijleiding van onschatbare waarde is. Politieke vrouwengroepen die minder gemakkelijk toegang hebben tot de partijleiding gaven toe dat dit hun werk niet vergemakkelijkt. De voorbije jaren werd een toenemend aantal Belgische partijen geleid door een vrouw, wellicht niet toevallig vaak partijen met een sterke vertegenwoordiging van vrouwen.⁶

Precies omdat de lijstsamenstelling op een vrij gesloten manier verloopt, is het belangrijk dat procedures en regels tot op zekere hoogte geïnstitutionaliseerd zijn, aldus Kittilson (2006). Formele, geschreven regels werken in het voordeel van nieuwkomers, en dus ook vrouwen, als ze deze niet benadelen. Enkele Belgische partijen vermeldden reeds voor de invoering van de quotawetten in hun statuten streefcijfers en partijquota voor wat betreft de man-vrouwverhouding op de kieslijsten. De toenmalige christendemocratische CVP stelt bijvoorbeeld dat een vijfde van de kandidaten op de lijsten voor gemeenteraadsverkiezingen vrouwen moeten zijn. De toenmalige liberale partij PVV legt hetzelfde streefcijfer op voor de samenstelling van de lijsten op alle niveaus. Ook de Franstalige christendemocraten (PSC)

streefden naar een 'significante' aanwezigheid van vrouwen en mannen op de lijsten. Omdat deze bepalingen minder vergaand waren dan de wettelijke quotaregelingen van 1994 en 2002 verdwenen deze regels uit de latere statuten. In de statuten van 1997 en 2005 gaven sommige partijen wel aan dat ze streefden naar een gelijk aantal mannen en vrouwen op verkiezingslijsten, en namen op die manier de wettelijke quotabepalingen rond pariteit over in hun statuten. Deze bepalingen echter vinden we enkel terug in de statuten van de linkse en centrum partijen. Geen enkele Belgische partij neemt daarenboven in haar statuten bindende maatregelen op die verder reiken dan wat de door de overheid opgelegde maatregelen voorschrijven. Partijen trekken pariteit op de lijsten bijvoorbeeld niet door naar een paritaire aanwezigheid van mannen en vrouwen op verkiesbare plaatsen en maken nergens een vermelding van het ritsprincipe, waarbij niet enkel evenveel vrouwelijke en mannelijke kandidaten op de lijst staan, maar deze ook steeds alterneren. De verdeling van externe uitvoerende mandaten, die voortvloeien uit de verkiesbare mandaten, zoals ministers of bestuurders op gemeenteniveau, de schepenen, is een terrein dat sowieso weinig wordt beschreven in de statuten en genderbepalingen zijn ook hier niet aan de orde.

Formele gendermaatregelen inzake de selectie van kandidaten zijn na de invoering van de quotawetten dus vrij schaars gebleken. De quotawetten dwingen partijen wel om voldoende vrouwen te selecteren om tegemoet te komen aan de wettelijke vereisten, maar niet om zelf gendermaatregelen te nemen. Het dwingende karakter van de wettelijke bepalingen verklaart voor een deel waarom partijen voor de rest zo weinig aanpassingen hebben gedaan. Dwingende factoren worden immers niet noodzakelijk

door partijen of alle geledingen van partij- en gedragen. Partijen die dit soort maatregelen wel dragen, hebben geen dwingende factoren nodig om zelf een vrouwvriendelijk beleid te voeren en de andere partijen beperken zich tot de wettelijke verplichtingen. We konden tevens vaststellen dat, hoe minder de regels en bepalingen aangaande vrouwen en gender geïnstitutionaliseerd zijn, hoe minder de kans er is dat ze worden nageleefd. De institutionalisering van gendermaatregelen kan dus als een graadmeter beschouwd worden voor de mate waarin partijen geneigd zijn om vrouwen in hun midden op te nemen. De groene partijen ECOLO en Groen! hebben minder moeite gehad met het opnemen van vrouwvriendelijke of gendermaatregelen dan de overige partijen, omdat het basisgedachtegoed van de partijen geënt is op dat van de feministische bewegingen.

Sekse als criterium bij verkiezingen

We zijn niet enkel geïnteresseerd in de mate waarin partijen de aanwezigheid van vrouwen op lijsten stimuleren, maar ook in de mate waarin partijen hun selectiecriteria in vraag stellen en op dat niveau een eventuele genderbias tackelen. Dit is belangrijk aangezien de vertegenwoordiging van gender niet enkel te maken heeft met een gelijke aanwezigheid van mannen en vrouwen, maar ook met bestrijding van de impliciete en onzichtbare normen en regels die bepaalde kandidaten bevoordelen en anderen benadelen.

Bij de selectiecriteria voor kandidaten voor verkozen mandaten speelden de quotawetten wel degelijk een rol. De bestuursorganen en/of de partijvoorzitter geven richtlijnen aan vóór de samenstelling van de kieslijsten. Die richtlijnen zijn meer en meer geëvolueerd in de richting van een

ruimere vertegenwoordiging van vrouwen op de lijsten:

‘Geleidelijk aan kwamen er meer en meer aanbevelingen voor vrouwen, meer en meer aanbevelingen ten gunste van de vernieuwing en verjonging ook.’ (christendemocratische familie).

‘Vroeger telden we niet mee, of we moesten geluk hebben gehad of, en daar komt het vooral op aan, een ijzeren wil (...). Toen ik begon (...) op mijn niveau, op lokaal niveau bij de jongeren of zelfs in de lokale afdelingen waren er alleen mannen; die dronken hun pinten, bleven beneden in het café kletsen over van alles en nog wat, het ging dan praktisch niet meer over politiek, of zelfs over helemaal wat anders. Ik zat dus met een gevoel van frustratie, had de indruk niet mee te tellen. En toen zijn dus de quota gekomen. Eerst moesten vrouwen deelnemen aan de debatten en dus werden daar een of twee vrouwen bij betrokken, en je hoorde reacties zoals “Ja maar, we zullen nooit genoeg vrouwen vinden. Ja maar, ze zijn niet geïnteresseerd, en ze moeten hoe dan ook nog hun huishouden doen”. En vanaf het ogenblik waarop dit allemaal wettelijk is vastgelegd, zijn de mannen dit anders gaan bekijken en doordat ze wel verplicht waren is er op dat niveau een egalitaire relatie ontstaan.’ (socialistische familie).

Alle partijen stellen dat het belang van sekse als selectiecriteria is toegenomen. Een man-vrouwevenwicht op de lijsten is geëvolueerd naar een vanzelfsprekendheid. Uit de interviews blijkt evenwel dat de partijen ook vrouwen in hun midden opnemen om niet ouderwets over te komen. Zo plaatsen partijen zoals de VLD, de MR, het VB of het CdH vrouwen op hun lijsten om af te raken van hun imago van ‘macho’ of ‘traditionele’ partij. De partijen hebben dus

oog voor het imago dat ze uitstralen naar hun kiezers, zonder dat dit noodzakelijk tot een echte machtsdeling leidt:

'Ik denk dat er een evolutie is. Ik heb een beetje het gevoel, omdat ik het heb meegemaakt, dat sommige andere voorzitters waarmee ik uitstekende beroepsmatige contacten had, bijvoorbeeld de vrouwen naar het voorplan schoven tijdens de verkiezingscampagne om hen te gebruiken als middel, als instrument (...) Ik heb een beetje het gevoel dat men enkele vrouwen uit de kast haalt om ze in de kijker te zetten maar, wanneer de verantwoordelijke functies worden ingevuld, bergt men ze weer op tot de volgende keer. (...) Nu probeert de voorzitter dit oubollige imago wat op te poetsen, maar dat gebeurt slechts mondjesmaat, in weloverwogen stappen.' (een voorzitter van de politieke vrouwenorganisatie).

Sekse is echter niet het enige criterium bij de samenstelling van de lijsten. Alle partijen hebben het over 'een gezonde mix' van kandidaten op de lijsten. Een van de criteria hierbij is de man-vrouwratio op de lijsten, naast een goede verhouding tussen jonge en oudere kandidaten, allochtonen en autochtonen, de regionale/lokale spreiding, de stromingen binnen de partij, verschillende sociale klassen/beroepsgroepen, interne en externe kandidaten evenals ervaren kandidaten en nieuwe gezichten. Elke lijst is een evenwichtsoefening waarin de verschillende profielen die een partij wenst uit te spelen een plaats krijgen. Potentiële kandidaten krijgen een plaats op de lijst, omdat ze passen in het plaatje dat de partij naar voren wil schuiven.

Bij de lijstsamenstelling kijken partijen eerst naar wie ze al in huis hebben. Nieuwe kandidaten moeten een complementair profiel hebben. Partijen zijn wel van mening dat vrouwen momenteel bij

verkiezingen een voordeel hebben in vergelijking met mannen. Relatief gezien zijn er minder vrouwelijke nieuwkomers dan mannelijke nieuwkomers. Bovendien stellen weinig vrouwen zich spontaan kandidaat. Vrouwen die zich spontaan kandidaat stellen, hebben op die manier een concurrentievoordeel ten opzichte van mannen. Dit gegeven geldt weliswaar niet voor de groene partijen. Het voordeel van vrouwen bij verkiezingen moet echter genuanceerd worden. De kansen die de vrouwelijke nieuwkomers nu ervaren, zullen verdwijnen wanneer de inhaalbeweging zich heeft voltooid. Daarnaast ondervinden vrouwen een voordeel bij de kandidaatstelling, maar niet per definitie in de fase voor of na de kandidaatstelling. Verder is het momenteel vooral een voordeel om een 'jonge' vrouw te zijn. Nieuwe kandidaten op een lijst zijn een 'aanvulling' van ontbrekende criteria op de lijsten. Iets overtrokken is de ideale nieuwe kandidaat voor partijen momenteel de 'jonge, allochtone vrouw', als tegenpool van de 'ervaren, autochtone man'.

Gezien het belang van een mix en de delicate evenwichtsoefening is het volgens de meeste partijen zeer moeilijk, zo niet onmogelijk, om een reeks van criteria aan te duiden waaraan kandidaten voor verkozen mandaten moeten voldoen. Om die reden schreef geen enkele partij, met uitzondering van Groen! (toen nog Agalev) enkele jaren terug, ooit een (openbaar) competentieprofiel neer voor kandidaten bij parlementaire verkiezingen. De criteria die in de interviews stevast naar voren komen, kunnen samengevat worden als: electoraal potentieel, partijaffiniteit, professionele capaciteiten, zoals dossierdeskundigheid en/of een zekere deskundigheid in het professionele leven (bijvoorbeeld de bedrijfswereld, de medische wereld), evenals karaktergebonden eigenschappen, zoals

Campagnes 2000, 2003, en 2004

www.rosadoc.be

doorzettingsvermogen. Het feit dat selectiecriteria verder niet expliciet zijn, betekent niet dat deze per definitie onbekend zijn. De respondenten stellen dat de criteria voor een goede kandidaat bekend zijn voor wie in de politiek zit, en dat kandidaten weten wat van hen verwacht wordt.

Het niet-expliciete karakter van de criteria waaraan kandidaten voor verkozen mandaten moeten beantwoorden, leidt tot de vraag naar een eventuele genderbias of veronderstellingen die vrouwelijke kandidaten impliciet als minder waardevol schatten. Deze vraag heeft geen gemakkelijk antwoord. Personen die vrij nieuw zijn in de partij en/of die voornamelijk actief zijn in de interne organen van de partij (woordvoerder, secretaris enzovoorts) hebben de neiging te zeggen dat er geen genderbias bestaat. Personen die al geruimere tijd actief zijn in het eigenlijke proces van rekrutering en selectie van kandidaten, stellen dat de mogelijkheid van een genderbias bestaat.⁷ Niettemin zoeken de meeste partijen het feit dat in politieke instituties nog steeds een kleiner aantal vrouwen dan mannen actief is en het bestaan van eventuele drempels voor vrouwen, niet bij zich-

zelf. Volgens de verantwoordelijken binnen partijen moet dit begrepen worden vanuit historisch perspectief. Vrouwen hebben historisch gezien een achterstand ten opzichte van mannen, maar deze onevenwichtigheid is zich aan het herstellen. Vrouwen ondervinden wel nog steeds de nadelen van de politiek als mannenwereld, een 'harde' wereld waar een heel grote flexibiliteit wordt gevraagd. Partijverantwoordelijken zijn van mening dat vrouwen, die nog steeds een groter deel van de zorgtaken in het gezin op zich nemen, om die reden moeilijkheden ondervinden.

De politiek wordt daarnaast gekenmerkt door een vergadercultuur met onregelmatige werk- en vergaderuren. Een argument dat tijdens de interviews door respondenten vrij veel naar voor werd geschoven, was dat vrouwen minder aanwezig zijn op vergaderingen. Dit wordt vrouwen aangerekend bij, bijvoorbeeld, interne bestuursverkiezingen, waar aan/afwezigheid bij vergaderingen in rekening wordt gebracht. Deze afwezigheid wordt geduid als dat vrouwen minder geïnteresseerd zijn in politiek, een andere manier van management

voeren hebben, en niet altijd bereid zijn om tijd en energie in politiek te steken.

Vrouwen worden ook gepercipieerd als zijnde perfectionistisch en minder strijdvast, en er wordt geopperd dat ze zich dubbel zo hard moeten bewijzen. Partijen gaan, met andere woorden, op zoek naar iemand met 'een politieke microbe', naar een flexibel iemand. Het beeld bestaat dat vrouwen daar minder aan voldoen. Als er sprake is van een genderbias, dan zit die in de definitie waaraan kandidaten moeten beantwoorden, omdat men kan stellen dat ze een politieke microbe in zich moeten dragen. Er is een bepaald verwachtingspatroon waaraan iemand moet beantwoorden en mannen lijken daar beter in te slagen – of er wordt, althans, van uitgegaan dat mannen daar beter in slagen. Dergelijke denkbeelden stellen partijen echter niet in vraag.

Naar een evenwichtige rekrutering?

Op basis van een analyse van de partijstatuten en diepte-interviews moeten we concluderen dat de Belgische partijen slechts in heel beperkte mate de rekrutering en selectie van kandidaten hebben herzien na de invoering van de quotawetten. De quotawetten hebben de vraag naar vrouwelijke kandidaten verhoogd en hebben het belang van 'sekse' als selectiecriteria doen toenemen. Dit heeft partijen ertoe verplicht om actief op zoek te gaan naar vrouwen. De netwerken van vrouwelijke rekruteerders en de politieke vrouwengroepen hebben daarbij aan belang gewonnen.

Partijen hebben dus enkele pogingen ondernomen om het aantal vrouwen te doen toenemen. Dit is niet vreemd aangezien partijen niet onder de quotawetten – die uiterst strenge sancties kennen – uit kunnen. De quotawetten hebben partijen

echter niet aangezet om hun regels inzake gender te formaliseren en te institutionaliseren. Gendermaatregelen met betrekking tot de rekrutering en selectie van kandidaten zijn afwezig in de statuten, en van de helft van de genomen informele maatregelen kunnen we verwachten dat ze van tijdelijke aard zijn.

Bovendien hebben partijen geen fundamentele genderdimensie in hun werking geïntegreerd. Er is een zekere bewustwording rond de genderproblematiek ontstaan – een sekse-evenwicht op de lijsten is bijvoorbeeld een vanzelfsprekendheid. Ze zet partijen er echter niet toe aan om te reflecteren op hun eigen houding. Zo werden tijdens de interviews geen bedenkingen geuit, dat er aspecten aan de rekrutering en selectie van kandidaten verbonden zijn, die bijdragen tot een genderbias.

Het feit dat de rekrutering van kandidaten vrijwel onveranderd bleef na de invoering van de quotawetten is een opvallende vaststelling. Dit betekent immers dat hervormingen van het kiesstelsel die rechtstreeks betrekking hebben op de rekrutering en selectie van kandidaten de uitkomst van het proces kunnen beïnvloeden, zonder daarbij een belangrijke impact te hebben op het verloop ervan. De vraag is echter of dit nog een punt is, nu vrouwen de helft van de posities op de kieslijsten uitmaken. Partijen moeten gewoon evenveel vrouwen als mannen selecteren. Er zijn echter twee punten waarop de huidige praktijk zou kunnen worden bekritiseerd. Ten eerste zou het kunnen zijn dat politieke partijen vrouwen minder of anders rekruteren dan mannen en dat dus de pool potentiële vrouwelijke kandidaten anders is. Ten tweede kan men zich afvragen of die vrouwen even vaak als mannen op verkiesbare plaatsen worden gepositioneerd. Er worden verhoudingsgewijs immers nog

steeds minder vrouwen dan mannen gekozen. Deze punten van kritiek kwamen we in de interviews echter niet tegen.

De gendergevoeligheid van partijen wordt belangrijk, wanneer we in overweging nemen dat quota in essentie tijdelijk van aard moeten zijn. Als analoog aan de quota de mentaliteit van partijen – de gatekeepers in het proces van rekrutering en selectie van kandidaten – niet verandert, dreigt de impact van quota teniet te worden gedaan, wanneer partijen niet langer verplicht worden om rekening te houden met sekseverhoudingen. Als de quotawetten in België een echte mentaliteitswijziging op gang willen brengen, volstaan ze niet in hun huidige vorm. Ze moeten dan aangevuld worden met andere maatregelen, zoals een reflectie over de wijze waarop macht gegenderd is in de partij en politiek en hoe daartegen kan worden opgetreden. Het Franse voorbeeld indachtig heeft deze conclusie een draagwijdte die de Belgische case overstijgt.

Noten

- 1 Deze bijdrage bouwt voort op een in opdracht van het federale Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen gevoerd onderzoek naar de draagwijdte van de Belgische partijregels ter bevordering van een seksevenwicht (Meier et al., 2006).
- 2 Het analyseschema voor de statuten en de interviewvragen zijn als download toegevoegd bij het digitale artikel of kunnen op verzoek verkregen worden bij de auteurs.
- 3 Daar waar voor die jaren geen statuten waren, kozen we voor de statuten die het dichtst aanleunden bij de door ons bepaalde data.
- 4 De geïnterviewde personen verwezen voornamelijk naar de verkiesbare en niet naar alle beschikbare plaatsen op een lijst.
- 5 Uitzonderingen hier zijn de groene partijen (ECOLO en Groen!).
- 6 Drie van de tien bestudeerde partijen hebben een vrouwelijke partijvoorzitter (CDH, ECOLO

en SP.A), CD&V had er een in 2009-2010, en ook Groen! heeft nog maar sinds kort terug een mannelijke partijvoorzitter.

- 7 Een dergelijk verschil wordt ook elders gerapporteerd, zie bijvoorbeeld Meier (2008a) of Verzele (2001).

Literatuur

- Carton, A. (1995). Paritaire democratie: een definitieve stap vooruit? In *Nederlandstalige Nationale Vrouwenraad* (red.), *Jaarboek van de vrouw 1994* (p. 71-89). Leuven: Acco.
- Carton, A. (2001). The general elections in Belgium in June 1999: a real breakthrough for women politicians? *The European Journal of Women's Studies*, 8, 127-135.
- Caul, M. (1999). Women's representation in parliament: the role of political parties. *Party Politics*, 5, 79-98.
- Celis, K. & Meier, P. (2006). *De macht van het geslacht. Gender, politiek en beleid in België*. Leuven: Acco.
- Dahlerup, D. (Ed.) (2006). *Women, quotas and politics*. New York: Routledge.
- Diamond, L. & Gunther, R.G. (Eds.) (2001). *Political parties and democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fiers, S., Servranckx, E., Pilet, J., Hondeghem, A., Delwit, P., Maddens, B. & Gerard, E. (2006). *De deelname van mannen en vrouwen aan de Belgische politiek*. Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.
- Gallagher, M. & Marsh, M. (Eds.) (1988). *Candidate selection in comparative perspective. The secret garden of politics*. London: Sage.
- Hondeghem, A. & Nelen, S. (2000). Een beleid op weg. Situering van het gelijke-kansenbeleid in België. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 3, 36-48.
- Htun, M.N. & Jones, M.P. (2002). Engendering the right to participate in decision-making: electoral quotas and women's leadership in Latin America. In N. Craske & M. Molyneux (Eds.), *Gender and the politics of rights and democracy in Latin America* (p. 32-56). New York: Palgrave.
- IGVM (zonder datum). *De politieke vertegenwoordiging van vrouwen na de verkiezingen van 13 juni 2010*. Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.

- Jones, M.P. (1998). Gender quotas, electoral laws and the election of women: lessons from the Argentine provinces. *Comparative Political Studies*, 31, 3–21.
- Jones, M.P. (2004). Electoral institutions, social cleavages, and candidate competition in presidential elections. *Electoral Studies*, 23, 73–106.
- Jones, M.P. & Navia, P. (1999). Assessing the effectiveness of gender quotas in open-list proportional representation electoral systems. *Social Science Quarterly*, 80, 341–355.
- Kittilson, M.C. (2006). *Challenging parties, changing parliaments. Women and elected office in contemporary Western Europe*. Columbus: Ohio State University Press.
- Koole, R.A. (red.) (1989). De transformatie van de Nederlandse politieke partijen. In: Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen, *Jaarboek 1988* (p. 198–223). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Krook, M.L. (2009). *Quotas for women in politics. Gender and candidate selection reform worldwide*. New York: Oxford University Press.
- Lovenduski, J. (Ed.) (2005). *State feminism and political representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovenduski, J. & Norris, P. (Eds.) (1993). *Gender and party politics*. London: Sage Publications.
- Mateo-Diaz, M. (2002). Do quotas matter? Positive actions in the Belgian parliament. *Res Publica*, 44, 49–72.
- Mateo-Diaz, M. (2004). *Searching for the panacea of long-term equality: on the art of combining quick-fix solutions and structural measures to increase the presence of women in parliament. EUJ working papers 2004/07*. Florence: European University Institute.
- Matland, R. (2006). Electoral quotas: frequency and effectiveness. In D. Dahlerup (Ed.), *Women, quotas and politics* (p. 277–292). New York: Routledge.
- Meier, P. (2004). The mutual contagion effect of legal and party quotas. A Belgian perspective. *Party Politics*, 10, 583–600.
- Meier, P. (2008a). A gender gap not closed by quotas: the renegotiation of the public sphere. *International Feminist Journal of Politics*, 10, 329–347.
- Meier, P. (2008b). The collateral damage of electoral system design. In: M. Tremblay (Ed.), *Women and legislative representation. Electoral systems, political parties, and sex quotas* (p. 137–147). New York: Palgrave.
- Meier, P., Rihoux, B., Erzeel, S., Lloren, A. & Ingelgom, V. van (2006). *Belgische partijen en seksegelijkheid: een trage maar gestage evolutie?* Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.
- Molle, L. van & Gubin, E. (1998). *Vrouw en politiek in België*. Tiel: Lannoo.
- Murray, R. (2010). *Parties, gender quotas and candidate selection in France*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Opello, K.A.R. (2006). *Gender quotas, parity reform and political parties in France*. Oxford: Lexington Books.
- Peirens, K. (1999). Vrouwelijke parlementsleden na de verkiezingen van 13 juni 1999: Analyse van de toegang tot een parlementair mandaat. *Res Publica*, 41, 481–498.
- Sacchet, T. (2008). Beyond numbers: the impact of gender quotas in Latin America. *International Feminist Journal of Politics*, 10, 369–386.
- Schmidt, G.D., & Saunders, K.L. (2004). Effective quotas, relative party magnitude, and the success of female candidates. *Comparative Political Studies*, 37, 704–724.
- Sliwa, S., Meier, P. & Thijssen, P. (2011). De impact van party magnitude op het aantal vrouwelijke verkozenen. Gender quota in België kritisch bekeken. *Res Publica*, (in print).
- Tremblay, M. (2008). *Women and legislative representation. Electoral systems, political parties, and sex quotas*. New York: Palgrave.
- Verzele, V. (2001). *Vrouw en politiek. Profiel van de kandidates voor de verkiezingen van 13 juni 1999*. Brussel: Federaal Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid.
- Verzele, V. & Joly, C. (1999). *La représentation des femmes en politique après les élections du 13 juin 1999. Evaluation de l'application de la loi Smet-Tobback*. Brussel: CRISP.
- Zetterberg, P. (2009). Do gender quotas foster women's political engagement? Lessons from Latin America. *Political Research Quarterly*, 62, 715–730.

Hoe kunnen vrouwen beter vertegenwoordigd worden?

Karen Celis

De basisgedachte van democratie is dat alle mensen een gelijke kans op politieke invloed hebben. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in politieke instituties en in besluitvorming en beleid wordt daarom steeds sterker beschouwd als een probleem voor een rechtvaardige en legitieme democratische orde (Phillips, 1995). Het instellen van quota in meer landen als remedie voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen en van gelijkheidsstructuren voor het voeren van een gelijkheidsbeleid laat zien dat dit besef in veel landen al is doorbroken (Dahlerup, 2006; Outshoorn & Kantola, 2007). Dat feministische politiekfilosofen al sinds enige decennia beargumenteren dat een democratie zonder vrouwen die term niet verdient, heeft daaraan ongetwijfeld bijgedragen. Politieke wetenschappers maken onderscheid tussen enerzijds formele of descriptieve vertegenwoordiging – de aanwezigheid van leden van een maatschappelijke groepering (ze zijn er, op de kieslijst of in het parlement) – en anderzijds substantiële vertegenwoordiging. Dit laatste verwijst naar de vertegenwoordiging van belangen en gedachtegoed van de leden van een maatschappelijke groepering (ze worden gehoord), in ons geval vrouwen. In een democratie waarin alle

burgers meetellen zijn beide vormen van vertegenwoordiging van belang.

Feministen wezen er op dat een meer evenwichtige verdeling tussen mannen en vrouwen van ondermeer parlementszetels zou bijdragen aan een rechtvaardiger en democratischer bestel. Het bewerkstelligt immers meer gelijkheid in de formele en descriptieve dimensies van vertegenwoordiging en politieke participatie. Ook zou het de kwaliteit van de politieke besluitvorming substantieel verhogen, door de introductie van vrouwenbelangen en de visie van vrouwen op het algemeen belang in het politieke discours (Phillips, 1995; Young, 1997; Lovenduski, 2005). Substantiële vertegenwoordiging van vrouwen is evenwel niet enkel de taak van volksvertegenwoordigers. Het is ook de expliciete opdracht van de gelijkheidsstructuren in België of, in Nederland, de instituties die zich bezig houden met emancipatiebeleid.

Ondanks de hoge verwachtingen over het effect van quota en gelijkheidsstructuren op de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en het belang dat activisten en wetenschappers er aan hechten, is er verbazend weinig consensus of debat over wat die substantiële vertegenwoordiging behelst. Dat geldt ook voor wat, in het geval van uitbreiding, een ‘verhoging’ of ‘ver-

betering' ervan betekent. De theorie over substantiële vertegenwoordiging van vrouwen laat tal van vragen onbeantwoord. De eerste vraag luidt: wat moet er vertegenwoordigd worden: vrouwenbelangen – en zo ja, wier en welke? – of feministische eisen – en zo ja, wier? Spreken we van een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, wanneer er meer werk wordt gemaakt van bijvoorbeeld wetgeving die vrouwenbelangen viseert? Of impliceert verbetering ook kwalitatieve veranderingen? Zo ja, welke zijn dat dan?

Om deze vragen te beantwoorden moeten we mijns inziens terug naar de basisdefinitie van politieke vertegenwoordiging van Hannah Pitkin, een *eminence grise* van de politicologie. Substantiële vertegenwoordiging is volgens haar 'acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them' (Pitkin, 1972, p. 209). Pitkin schuift, met andere woorden, responsiviteit naar voren als een cruciale voorwaarde om van substantiële vertegenwoordiging te kunnen spreken. Responsiviteit betekent dat de inhoud van de vertegenwoordiging erkend en gedragen moet worden door diegenen die het aangaat. Met andere woorden, vertegenwoordigers kunnen wel claimen dat ze voor vrouwen handelen, maar wanneer dat als zodanig niet erkend of aanvaard wordt door de vrouwelijke bevolking, is er geen sprake van substantiële vertegenwoordiging. Hetzelfde geldt als de handelingen inhoudelijk niet corresponderen met hoe vrouwen zelf hun belangen percipiëren. Daarmee zijn evenwel nog niet alle problemen over wat substantiële vertegenwoordiging is, aangekaart. Zoals we hierna zullen illustreren, vullen onderzoekers de vraag wat 'handelen voor vrouwen' inhoudt zeer divers in. Dat hoeft geen probleem te zijn, integendeel. Ik ben van oordeel dat we die verschil-

len zelfs een prominentere plaats moeten geven in onze opvatting over wat de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen precies inhoudt. Mijns inziens verhoogt de vertegenwoordiging van verschillende vrouwenbelangen van verschillende groepen vrouwen net het democratische gehalte van de politieke besluitvorming.

In het verlengde daarvan ligt ook mijn visie op wat een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen zou kunnen impliceren. Meer steun voor vrouwenbelangen was lang een eerste criterium om de toename van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen te evalueren, omdat het aangeeft dat de politieke vertegenwoordiging responsiever is ten aanzien van vrouwen. De inhoudelijke verbreding van de vertegenwoordiging van vrouwen door de inclusie van nieuwe thema's en visies op vrouwenbelangen, is een tweede criterium aan de hand waarvan de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen kan worden geëvalueerd. Ook dat versterkt en verhoogt de responsiviteit van de politieke besluitvorming ten aanzien van vrouwen, omdat zodoende meer groepen vrouwen zich vertegenwoordigd weten. Door het verhogen van de representativiteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen via de erkenning van de diversiteit onder vrouwen onderling en de pluraliteit van vrouwenbelangen, wordt de substantiële vertegenwoordiging responsief ten aanzien van meer vrouwen. Een derde criterium om de (toename in) kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging in te schatten, is de mate waarin het naast diversiteit onder vrouwen en hun belangen ook conflicten en ideologische debatten omvat over wat vrouwenbelangen zijn.

Mijn voorkeur gaat uit naar een conceptualisering van substantiële vertegen-

woordiging die deze laatste twee aspecten omvat, omdat daarin de diversiteit én de ideologische conflicten over vrouwen- en feministische belangen worden erkend. Nu vrouwen als vertegenwoordigers hun intrede hebben gemaakt in de politiek en vervolgens de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen, zoals die door de vrouwenbeweging is aangereikt en door veel vrouwen gezamenlijk wordt erkend als hun belang, tot op zekere hoogte is aanvaard, lijkt een derde fase nu aan de orde. Daarin zouden normatieve debatten en conflicten over wat in het belang van vrouwen is, deel moeten gaan uitmaken van de 'reguliere' politieke besluitvormingsprocessen. Hiermee doet mijn conceptualisering van 'goede substantiële vertegenwoordiging' enigszins afstand van een denken puur en alleen in termen van vrouwelijke solidariteit. Zonder afbreuk te willen doen aan het bestaan en het politiek-strategische nut ervan, pleit ik voor waardering voor het conflict – de essentie van politiek – als essentie van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en zodoende voor een erkenning van besluitvormingsprocessen inzake vrouwenbelangen als volwaardig politiek.

In de onderstaande paragrafen illustreer en bespreek ik de verschillende invullingen van het handelen voor vrouwen (het 'vrouwenbelang' dus) en hoe een verbetering van de vertegenwoordiging van vrouwen werd geoperationaliseerd door empirische onderzoekers. Het concept 'vrouwenbelang' gebruik ik hierbij als een verzamelterm voor dimensies van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen die door andere auteurs werden onderscheiden. Zo maken Diamond en Hartsock (1981) het onderscheid tussen belangen en wensen, waarbij belangen meer instrumenteel zijn en wensen meer refereren naar vrouwelijke waarden, gedrag en psyche. Young (2000)

voegt hier nog het 'sociaal perspectief' van vrouwen aan toe, dat stamt uit de structurele positie van vrouwen in de samenleving.

Substantiële vertegenwoordiging van vrouwen

Wanneer we het empirische onderzoek over substantiële vertegenwoordiging in ogenschouw nemen, beslaat dat 'handelen voor vrouwen' een ruim gamma aan handelingen, zowel in als buiten het parlement (voor een gedetailleerdere bespreking zie Celis, 2008). Om er enkele op te sommen: het initiëren en begeleiden van en het stemmen voor wetgeving ten voordele van vrouwen; spreken in de naam van vrouwen en het formuleren van hun belangen; het verbreden van de politieke agenda met vrouweneisen; de staat belobbyen met vrouweneisen; produceren van feministische beleidsanalyse en feedback. Deze handelingen zijn allen 'responsief ten aanzien van vrouwen'; ze hebben betrekking op 'vrouwenbelangen'. Wat deze precies zijn, wordt evenwel erg divers ingevuld.

Grosso modo onderscheiden we drie thematische foci in de voor onderzoek geoperationaliseerde vrouwenbelangen. Een eerste invulling wijst richting de private sfeer: vrouwenbelangen vloeien voort uit de vrouwelijke biologie, seksualiteit en voortplanting. Een tweede, maar uiteraard sterk met de eerste verweven invulling, focust op de positie van vrouwen in de publieke sfeer, meer specifiek op de arbeidsmarkt en haar status in de welvaartstaat. Maxine Molyneux (1985, p. 233) noemt ze 'praktische vrouwenbelangen', 'arising from the concrete conditions of women's positioning within the gender divisions of labor'. Ten derde krijgen 'vrouwenbelangen' vaak een feministische invulling en hebben ze

Uit: *Cherchez la Femme*, Documentatiecentrum Rol & Samenleving 1999 – www.rosadoc.be

betrekking op het teniet doen van discriminatie en het realiseren van gelijkheid en autonomie voor vrouwen en dat zowel in de publieke als in de private sfeer. Deze vrouwenbelangen noemt Molyneux (1985, p. 232) 'strategische vrouwenbelangen', 'deriving from the analysis of women's subordination and from the formulation of an alternative.'

Onderzoekers combineren vaak deze invullingen van vrouwenbelangen in hun onderzoek (zie onder andere Dodson and Carroll, 1995; Reingold, 2000; O'Regan, 2000). Argumentaties voor de specifieke invulling van de vrouwenbelangen voor het empirische onderzoek zijn echter schaars, evenals reflecties op de potentiële impact ervan op de onderzoeksresultaten (Celis, 2008).

Een sterk argument tegen de inhoudelijke afbakening van vrouwenbelangen door de onderzoeker, is dat het vrouwen in zekere zin essentialiseert, ofwel vastpint op een specifiek set van belangen. Dat strookt niet met de diversiteit onder vrouwen onderling en het is mijns inziens ook correcter om ervan uit te gaan dat vrouwenbelangen zeer divers zijn en bovendien continu in evolutie. Zo is het perfect denkbaar dat allochtone vrouwen uit de lagere klassen andere

belangen hebben inzake arbeid bijvoorbeeld, dan witte vrouwen uit de middenklasse. Daarom lijkt het gepaster om een operationalisering van vrouwenbelangen te hanteren die vrouwenbelangen *a priori* ongedefinieerd laat. Dat vermijdt mijns inziens een essentialiserende invulling van vrouwen(belangen) en geeft een vollediger beeld van wat de substantiële vertegenwoordiging precies inhoudt. Het is ook een operationalisering die de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen (ten minste theoretisch) loskoppelt van vrouwelijke lichamen in de politiek: substantiële vertegenwoordiging wordt beschouwd als een politieke handeling die verscheidene actoren, waaronder ook vrouwelijke én mannelijke parlementsleden kunnen verrichten. Deze benadering impliceert evenwel geen blindheid voor de inbreng van vrouwelijke parlementsleden; ze wordt enkel niet langer als vanzelfsprekend verwacht en verondersteld op basis van het vrouwelijk geslacht van de volksvertegenwoordigster.

Voor mijn onderzoek naar de behartiging van vrouwenbelangen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (Celis, 2006) werkte ik een dergelijke formele operationalisering uit. Voor dit onderzoek bracht ik de tussenkomsten van parlementsleden in kaart die de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen beoogden en dat tijdens een van de meest centrale politieke debatten: de begrotingsdebatten in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Om als substantiële vertegenwoordiging van vrouwen erkend te worden, diende de tussenkomst een voor vrouwen nadelige situatie aan te klagen, een voorstel ter verbetering van een nadelige situatie te behelzen of een recht voor vrouwen op te eisen. Via deze operationalisering van substantiële vertegenwoordiging van vrouwen kreeg ik een overzicht van wat de ver-

tegenwoordigers zelf als vrouwenbelangen beschouwden. Dat omvatte een ruim palet aan vrouwenbelangen en visies op wat 'in het belang van vrouwen' werd beschouwd. In tegenstelling tot de eerder beschreven thematische invullingen van vrouwenbelangen, vermijdt deze operationalisering een vooraf vastgestelde keuze voor een bepaald 'type' vrouwenbelang (privaat, publiek of feministisch), maar slaagt ze erin om ze allen te betrekken in het onderzoek (uiteraard voor zover ze werden aangekaart door de parlementsleden in dit centrale politieke debat).

Een ander heikel punt dat niet wordt geadresseerd in empirisch onderzoek is de vraag of feministische belangen probleemloos kunnen worden gelijkgesteld aan vrouwenbelangen. Wanneer we de steun voor liberalisering van abortus beschouwen als substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, onderzoeken we dan de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen of die van (linkse) feministen? 'Feministische belangen' zijn in mijn opvatting een subcategorie van vrouwenbelangen, aangezien niet alle vrouwen vrouwenbewegingen, erkennen als hun vertegenwoordiger. Vrouwenbewegingen vertegenwoordigen immers vanuit ideologische kaders bepaalde vrouwenbelangen en andere niet. Uiteraard kan het onderzoeken van de vertegenwoordiging van een feministisch issue als de beschikbaarheid van abortus belangrijke inzichten leveren in de mate waarin de overheid responsief is inzake belangen die 'vrouwen zelf' aangeven als zijnde cruciaal voor hun welzijn. Deze redenering gaat echter vooral op wanneer het brede pallet aan vrouwenbewegingen in rekening worden genomen (zoals bijvoorbeeld Swers, 2002). In heel wat onderzoeken is die erkenning van de diversiteit in de vrouwenbeweging (en dus ook van de vrouwenbelangen die ze naar

voren schuift) evenwel afwezig. Heel wat onderzoek heeft de neiging om het feminisme en de vrouwenbeweging te verenigen tot haar linkse variant en dat terwijl, zoals door Offen (2000) uitgebreid is besproken, het Europese feminisme zowel een 'individualistische' als een 'relationele' (of 'maternalistische') stroming bevat. Feminismen en links/liberale vrouwenbewegingen behorend tot de individualistische stroming focussen op de autonomie van individuele vrouwen en eisen gelijkheid tussen man en vrouw. Relationele feminismen en de conservatieve vrouwenbeweging benadrukken daarentegen het verschil tussen man en vrouw. Dat geldt eveneens voor de complementariteit van de geslachten, gelijkwaardigheid (in plaats van gelijkheid) en het partnerschap tussen man en vrouw. Deze dichotomie weerklinkt in het onderscheid tussen het individuele en het mannelijke kostwinnersmodel (Sainsbury, 1996) en het onderscheid dat de burgerschapsliteratuur maakt tussen liberale en maternalistische vormen van burgerschap (Lister, 1997). Op de vaststelling dat onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging in het parlement en door de gelijkemansstructuren deze verscheidenheid slechts sporadisch in rekening brengt en zodoende diversiteit – en ook politiek conflict – onvoldoende erkent, kom ik terug in een volgende paragraaf.

Verbeteren van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen?

Zoals we in de inleiding zagen, leeft onder feministen de verwachting dat een verhoging van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers en het installeren van gelijkemansstructuren leidt tot een verbetering of verhoging van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Maar wat is een

betere substantiële vertegenwoordiging? In het empirisch onderzoek over de vertegenwoordiging van vrouwen onderscheiden we grosso modo twee types antwoorden op deze vraag: *meer steun voor vrouwenbelangen* en *steun voor meer vrouwenbelangen*.

Meer 'handelen voor vrouwen'

In de decennialange, voornamelijk Angelsaksische, onderzoekstraditie die zich buigt over de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging wordt een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen vooral geconcipieerd als meer steun voor vrouwenbelangen. De rationale hier is dat de numerieke ondervertegenwoordiging van vrouwen leidt tot een numerieke ondervertegenwoordiging van hun belangen; een verhoging van het aantal vrouwen gaat dan logischerwijze gepaard met meer steun voor vrouwenbelangen. Dat uit zich in het indienen van wetsvoorstellen, interventies ten voordele van vrouwen en 'pro-vrouw'-stemgedrag. De vraag is vervolgens in welke mate vrouwelijke vertegenwoordigers effectief vrouwenbelangen ter harte nemen (en of er in een parlement met meer vrouwen ook meer steun is voor vrouwenbelangen). In onderzoek dat focust op de gelijkheidskansenstructuren is de analoge vraag in welke mate de aanwezigheid van een gelijkheidskansenstructuur resulteert in meer en meer succesvolle steun voor de eisen van de vrouwenbeweging en de implementatie ervan in besluitvorming en beleid. Het RINGS-netwerk dat onderzoek doet naar de rol van gelijkheidskansenstructuren en vrouwenbewegingen in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, toont aan dat er in een heel aantal gevallen (deels) succesvolle allianties tussen vrouwenbewegingen en gelijkheidskansenstructuren tot stand kwamen (Lovenduski, Baudino, Gu-

adagnini, Meier & Sainsbury, 2005; Mazur, 2001; Outshoorn, 2004; McBride Stetson, 2001). Dat succes werd onder meer bepaald door de activiteiten en karakteristieken van de gelijkheidskansenstructuren, van vrouwenbewegingen, van actieve – vaak vrouwelijke – ambtenaren en politici en door de beleidscontext.

Verschillende studies bevestigen het kwantitatieve verband tussen substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en het aantal vrouwen in het parlement. Een verbetering van substantiële vertegenwoordiging lijkt dus inderdaad bereikt te kunnen worden via verhoging van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers. Zo toont Swers (2002) aan dat de vrouwelijke leden van het *House of Representatives* van het *Congress* meer geneigd waren dan hun partijgenoten om wetten ten voordele van vrouwen te steunen (al stemden Republikeinse vrouwen minder pro dan Democratische mannen). Verscheidene onderzoeken concluderen dat vrouwelijke vertegenwoordigers vaker aan wetgeving ten voordele van vrouwen werkten, hetzij met betrekking tot eisen van de vrouwenbeweging (bijvoorbeeld inzake strafbaarheid van verkrachting of gelijk loon voor gelijk werk), hetzij met betrekking tot meer traditionele onderwerpen (als gezondheidszorg en het welzijn van kinderen) (onder andere Dodson, 2006; Taylor-Robinson & Heath, 2003; Wolbrecht, 2002). Vooral feministische vertegenwoordigsters en vrouwen gesteund door een vrouwenbeweging werkten vaker aan wetgeving ten voordele van vrouwen (Dodson, 2001). Valerie O'Regan (2000) stelt vast dat het aantal vrouwelijke parlementsleden een robuust effect had op tewerkstellings- en sociaal beleid in het voordeel van vrouwen.

Niettemin zijn er ook onderzoeken die het bestaan van een verband tussen vrou-

welijke vertegenwoordigers en het vertegenwoordigen van vrouwen weerleggen: vrouwelijke vertegenwoordigers zouden niet meer pro-vrouw stemmen dan mannen (Reingold, 2000); ze brengen niet vaker dan hun mannelijke collega's vrouwenbelangen ter sprake tijdens parlementaire debatten (Tremblay, 1998) en een groot deel van de vrouwelijke vertegenwoordigers dient niet meer dan mannen wetgeving in die betrekking heeft op vrouwenrechten, gezin en kindewelzijn (Htun & Jones, 2002). Bovendien kunnen de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke vertegenwoordigers in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen slechts zelden volledig worden verklaard op basis van het geslacht van de vertegenwoordiger. Institutionele factoren en kenmerken van de politieke context zoals partijdiscipline (Swers, 2002), de machtsposities die vrouwelijke vertegenwoordigers al dan niet innemen, anciënniteit en prestige (Beckwith, 2002; Norton, 2002), de kleur van het kiesdistrict en de steun van interne en externe vrouwen-netwerken (Burrell, 1994) spelen een cruciale rol in de bereidheid en mogelijkheid van (vrouwelijke) vertegenwoordigers om vrouwenbelangen te behartigen.

Of er al dan niet een 'kritische massa' aan vrouwelijke vertegenwoordigers nodig is vooraleer vrouwen meer vrouwenbelangen gaan vertegenwoordigen, is een centrale onderzoeksvraag in het onderzoek naar de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging (Childs & Krook, 2006). De centrale hypothese is dat vrouwen een verschil zullen maken eens ze een kritische massa (van vijftien procent of dertig procent) vormen (Kanter, 1977; Dahlerup, 1988; voor een kritische bespreking zie Childs & Krook, 2006). Niettegenstaande dat de kritische-massathese van Drude Dahlerup vaak fout geïnterpreteerd

werd en ondanks dat er weinig empirisch bewijs geleverd kan worden (uitzonderingen zijn onder andere Grey, 2002; Trimble, 1997), werd het een krachtig argument in de politieke strategie om een verhoging van het aantal vrouwen in de politiek te eisen (Childs & Krook, 2006). De wetenschappelijke waarde van de kritische-massathese is echter twijfelachtig. Kritische individuen bleken meer dan eens belangrijker voor de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen dan een kritische massa.

De vraag naar de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging trachtte ik ook te beantwoorden in mijn onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen tijdens de begrotingsdebatten in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Het onderzoek omsluit drie fases in de formele en descriptieve vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische politiek: een door een volledig mannelijk electoraat homogeen mannelijk samengesteld parlement (1900-1929); een aantal vrouwelijke parlementsleden, maar nog steeds geen vrouwelijk electoraat (1930-1948); een vrouwelijk electoraat (sinds 1948) en een toenemend aantal vrouwelijke parlementsleden (1949-1979). In de bestudeerde periode bedroeg sinds de intrede van vrouwen in het parlement het percentage vrouwelijke parlementsleden gemiddeld 3,3 procent en nooit meer dan tien procent.

Wat betreft de relatie tussen de aanwezigheid van vrouwen in het parlement en vrouwenstemrecht enerzijds en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen anderzijds, levert de analyse een genuanceerd beeld op. Zo was er geen systematisch positieve relatie tussen enerzijds het aantal interventies, waarin werd opgekomen voor vrouwen en hun belangen, en anderzijds het aantal vrouwelijke vertegen-

woordigers en de toekenning van het vrouwenstemrecht. Ten eerste intervenueerden vrouwelijke Kamerleden soms vaker ten voordele van vrouwen op momenten dat ze met minder waren en vice versa. Ten tweede waren mannelijke vertegenwoordigers in de periode vlak voor en vlak na de intrede van vrouwen in de Kamer even actief in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen. Het is dus niet zo dat ze de vertegenwoordiging van vrouwen meteen aan de vrouwelijke vertegenwoordigers overlieten, of, omgekeerd, dat ze zich door de aanwezigheid van vrouwelijke collega's sterker gemotiveerd of verplicht voelden om vrouwen te vertegenwoordigen. Ten derde bleken de mannelijk vertegenwoordigers numeriek het meest actief in de vertegenwoordiging van vrouwen: in de periode 1930-1979 namen ze 65,8 procent van het aantal tussenkomsten voor hun rekening. Uiteraard is hun numerieke dominantie in het parlement de eerste verklaring hiervoor. Het geeft echter ook aan dat de relatie tussen geslacht en de substantiële vertegenwoordiging niet rechtlijnig is.

Ondanks deze nuanceringsen was de numerieke inbreng van vrouwelijke Kamerleden in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen aanzienlijk vanaf het moment van hun intrede. De toename in tussenkomsten tijdens de begrotingsdebatten waarin vrouwenbelangen centraal stonden, is volledig aan vrouwelijke parlementsleden toe te schrijven. Vanaf het midden van de jaren zestig steeg het aantal interventies afkomstig van vrouwelijke vertegenwoordigers. Dat van hun mannelijke collega's daalde. Vrouwelijke Kamerleden waren 'overactief' in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen in verhouding tot hun numeriek aantal in de Kamer. Ze verleenden er meer prioriteit aan en investeerden er meer tijd en energie in. Ze compenseer-

Uit: *Vrouwenbeweging maandblad*, juni 1949 – www.rosadoc.be

den hun lage aantal door gemiddeld meer groepen vrouwen en meer thema's aan te brengen in langere interventies. Vrouwelijke Kamerleden waren duidelijk de meest fervente vertegenwoordiger van vrouwenbelangen. In tegenstelling tot hun mannelijke collega's behartigden niet alle vrouwen, maar wel de overgrote meerderheid vrouwenbelangen. Net als Linda Trimble stelde ik vast dat aanwezigheid van *a few good women* van groot belang was voor de vertegenwoordiging van vrouwen (Trimble, 1997, p. 130) en dat een kritische massa geen noodzakelijke voorwaarde was voor (de toename van) de vertegenwoordiging van vrouwen.

Handelen voor meer vrouwen

Naast 'meer substantiële vertegenwoordiging van vrouwen' betreft een tweede

potentiële verbetering van de substantiële vertegenwoordiging, die empirisch onderzoek documenteert, de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. In mijn onderzoek stelde ik vast dat niet enkel op aantallen, maar ook op inhoudelijk vlak de vrouwelijke mandatarissen een unieke bijdrage leverden tot het vertegenwoordigen van vrouwen. Niettegenstaande de intrede van vrouwen in de Kamer en het vrouwenstemrecht geen drastische veranderingen teweegbrachten in de groepen vrouwen en de thema's die behandeld werden, stelden we toch ook vast dat vrouwelijke Kamerleden als enigen bepaalde thema's aandroegen, (sporaadisch) hun persoonlijke ervaring aanwezig stelden en optraden als woordvoerders van vrouwen en van (bepaalde segmenten van) de vrouwenbeweging. Zo waren het enkel vrouwelijke parlementsleden die belangrijke thema's inzake de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ter sprake brachten, zoals de heersende opvatting dat het vrouwenloon een 'bijkomstig' loon is en de rol van vooroordelen in de discriminatie van vrouwen.

Deze bevindingen sluiten aan bij buitenlandse onderzoek dat eveneens het effect van de aanwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers op de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen behandelt. Zo concludeert Katherine Cramer Walsh (2002) dat de inclusie van het perspectief van de zorgverstreker een belangrijke bijdrage was van de vrouwelijke *Congress*leden in de plenaire debatten naar aanleiding van vijf belangrijke wetten. Lyn Kathlene (2001) en Susan Beck (2001) wijzen op een belangwekkend verschijnsel als het gaat om de inbreng van vrouwelijke vertegenwoordigers in de initiatiefase van wetgeving. De bredere waaier aan informatiebronnen die vrouwelijke vertegen-

woordigers ter beschikking hadden, leidde tot wetgeving die een inclusievere visie op vrouwentema's en de oorzaken van problemen vertoonde (Kathlene, 2001). De wetgeving afkomstig van vrouwelijke vertegenwoordigers was duidelijk geïnformeerd door specifieke levenservaringen van vrouwen (Beck, 2001). Vrouwelijke vertegenwoordigers waren verantwoordelijk voor de toename en diversifiëring van de vrouwenbelangen die in *Congress* werden behandeld in de periode 1953–1992 (Wolbrecht, 2002). Vrouwelijke wetgevers introduceerden niet enkel meer wetten ten voordele van vrouwen inzake tewerkstellingskansen, gelijke lonen, gezondheid van vrouwen, abortus en opleidingsmogelijkheden; ze waren ook degenen die nieuwe onderwerpen aansneden en nieuwe oplossingen voorstelden. Linda Trimble (1997) stelde vast dat een toename in het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers resulteerde in meer aandacht voor diverse groepen vrouwen: ook de belangen van aboriginal, lesbische, mindervalide vrouwen en vrouwen van etnisch-culturele minderheden kwamen aan bod. Niettemin verdween die toegenomen openheid ten aanzien van de belangen van verschillende groepen vrouwen in een volgende legislatuur, die zelfs een hoger aantal vrouwen kende, maar waar een neoconservatieve ideologie domineerde.

Mijn onderzoek liet echter meer zien dan ontwikkelingen in de numerieke en kwalitatieve bijdragen van vrouwelijke Kamerleden. Tijdens de begrotingsdebatten, en dat gedurende de acht bestudeerde decennia, bleek ook een normatief debat plaats te vinden dat draaide rond de vraag 'wat is in het belang van vrouwen?' Doorheen de verschillende eisen en beschouwingen van de Kamerleden om de situatie van de vrouwelijke burger te verbeteren,

tekenden zich verschillende visies af op wat ‘in het belang van vrouwen’ zou zijn. De wenselijkheid en de aard van de verichte loonarbeid van de vrouw in het licht van haar taak en rol als moeder en echtgenote én vice versa vormen de contouren van een debat dat we doorheen geheel de onderzochte periode aantreffen, weliswaar met een invulling die steeds veranderde. Deze tweedeling sluit naadloos aan bij Offens onderscheid tussen het individuele en relationele feminisme dat we hierboven beschreven. Enerzijds onderscheidde ik een geheel aan tussenkomsten waarin vrouwen geconstrueerd werden als individuen met recht op gelijkheid (het ‘gelijkheidsvertoog’). Anderzijds was een deel van de tussenkomsten te groeperen rond de volgende karakteristieken: in de eerste plaats werden vrouwen daarin beschouwd binnen hun relationele situatie als moeder en echtgenote, die als haar belangrijkste rollen golden en/of in de tweede plaats als personen met een vrouwspecifieke rol en taak in de samenleving (het ‘verschilvertoog’).

Deze twee posities vielen niet volledig, maar wel grotendeels, samen met de politieke fracties. De socialistische fractie was de belangrijkste verdediger van het streven naar individualiteit en gelijkheid in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen. De christen-democraten gingen op hun beurt het verst in het streven naar waardering en bescherming van de specifieke rol van vrouwen in het gezin en in de samenleving. De liberale partij viel vooral op door haar afwezigheid in het debat wanneer het vrouwenbelangen betrof.

De vrouwelijke Kamerleden namen op een unieke wijze deel aan dit debat. In bepaalde situaties en met betrekking tot bepaalde thema’s verruimden ze (zowel op parlementair als op fractieniveau) de dominante visie op wat in het voordeel van

vrouwen was. Ze verlegden – zij het niet radicaal – de grenzen van het vrouwenbelang. Onafhankelijk van het dominante discours binnen het parlement of de fractie gaven ze meer gewicht aan het gelijkheids- of het verschilvertoog of betrokken er nieuwe thema’s bij.

Zo droegen de socialistische vrouwen aanzienlijk bij tot de behartiging van vrouwenbelangen die gelijkheid nastreefden. Mannelijke én vrouwelijke leden van de socialistische fractie streefden samen gelijkheid op de arbeidsmarkt na en ageerden gezamenlijk voor de verbetering van de situatie van de werkende vrouw (gelijke lonen, kinderopvang, opleiding en vorming voor vrouwen ter verhoging van hun kansen op betaalde arbeid, verwerpen van fiscale discriminatie van werkende vrouwen et cetera). Ondanks deze gezamenlijke strijd was er ook een aantal belangrijke verschillen tussen de mannelijke en de vrouwelijke socialisten te bemerken. Zo waren de mannelijke socialisten vaker voorstander van deeltijdse arbeid voor vrouwen, terwijl de vrouwen opvallend sceptischer waren. Zij vreesden dat deeltijdwerk een rem op de gelijke behandeling zou zijn. Om diezelfde reden bekritiseerden ze ook de premie voor ‘de moeder aan de haard’ voor moeders die thuis bleven om voor de kinderen te zorgen. Naast het steunen van het gelijkheidsdiscours van de socialistische fractie, leverden de vrouwelijke fractieleden een unieke bijdrage door het verschildiscours te verwerpen dat voor vrouwen een specifieke rol toebedeelde in de familie en de samenleving.

De christen-democratische fractie liet een ander geluid horen. Zij waren vooral actief in het behartigen van vrouwenbelangen die de specifieke rol van de vrouw als moeder en echtgenote bevoordeelden. Zo pleitten mannelijke en vrouwelijk christen-

democraten voor hogere lonen voor vrouwelijke beroepen (zoals lerares) en voor een veralgemeend stelsel van deeltijdse arbeid voor vrouwen. Enkel vrouwelijke fractieleiden lieten zich kritisch uit over deeltijdarbeid omdat het de economische positie van vrouwen zou kunnen ondermijnen. Verder zou deeltijdse arbeid, aldus de christendemocratische vrouwen, gepaard moeten gaan met een herverdeling van de familiale taken. Maatregelen ter verzoening van betaalde arbeid en zorgarbeid thuis moesten ook mannen ten goede komen. Door hun kritiek op het verschilvertoog en door het gelijkheidsvertoog uit te breiden tot de private sfeer, namen de vrouwelijke christendemocraten een unieke positie in in hun fractie en in het dominante discours inzake de belangen van vrouwen.

De tussenkomsten van de vrouwelijke Kamerleden situeerden zich bijgevolg vaak buiten de dominante interpretatie van wat in het belang van vrouwen is. Deze verbreding van de politieke agenda had weinig numerieke impact, maar het realiseerde wel degelijk een meer gediversifieerde substantiële vertegenwoordiging van de vrouwelijke burgers. Deze diversificatie is te beschouwen als een belangrijke verbetering van de substantiële vertegenwoordiging, aangezien het resulteerde in een verhoging van de responsiviteit van de politieke vertegenwoordiging ten aanzien van meer groepen burgers. Bovendien gebeurde deze verbreding van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen door het aanbrengen van ideeën, visies en vooral discussies die ook leefden in de vrouwenbeweging. De premie voor de moeder aan de hard en deeltijdse arbeid voor vrouwen waren beide thema's waarover vrouwengroepen behorende tot verschillende ideologische strekkingen vurige debatten hielden. Sommige waren voorstanders van

dergelijke maatregelen, omdat ze de rol van de vrouw als moeder en verzorgster erkenden en waardeerden; anderen bekritiseerden deze maatregelen omdat ze vrouwen als 'de andere' behandelden en zodoende de gelijkheid van man en vrouw thuis en op de arbeidsmarkt zouden schaden. Waar ik hier op wil wijzen, is dat verbetering van de substantiële vertegenwoordiging door de representativiteit en responsiviteit ten aanzien van verschillende groepen vrouwen te verhogen, ook impliceert dat eventuele ideologische en normatieve debatten over vrouwenbelangen 'gepolitiseerd' worden. Dergelijke intrinsiek politieke debatten, dienen niet enkel in het middenveld plaats te vinden, maar ook in de politieke arena waar ze de politieke en beleidskeuzes rechtstreeks kunnen beïnvloeden.

Mijn onderzoek toonde aan dat deze vorm van verbetering van de substantiële vertegenwoordiging in eerste instantie voor rekening kwam van vrouwelijke Kamerleden die sterke banden hadden met de vrouwenbeweging. Het waren wat Suzanne Dovi (2002) zou noemen 'preferable group representatives' die deel uitmaken van sociale netwerken van achtergestelde vrouwen. Het waren inderdaad dergelijke vrouwelijke vertegenwoordigers die zich mengden in het ideologische debat inzake vrouwenbelangen en er op een unieke wijze toe bijdroegen via het combineren van inzichten in specifieke vrouwenthema's met een bepaald ideologisch perspectief. Het spreekt voor zich dat een dergelijk ideologisch debat enkel kan plaatsvinden, wanneer de verschillende posities aan bod komen. Mijn onderzoek laat dan ook zien dat het belangrijk is dat tegenwoordig vrouwen aanwezig zijn in de verschillende politieke fracties, omdat op die manier wordt bevorderd dat tegengestelde visies op het belang

van vrouwen en de ideale genderrelaties geformuleerd en bediscussieerd worden.

Meer diversiteit

Deze bijdrage vertrok vanuit de vaststelling dat er enerzijds in toenemende mate belang wordt gehecht aan een verhoogde representativiteit van de democratische instellingen (wat we onder meer aflezen aan het instellen van quota en gelijkheidsstructuren), maar dat er anderzijds weinig reflectie op en consensus over wat substantiële vertegenwoordiging is en op de vraag wat een verbetering ervan inhoudt. Wat betreft het eerste aandachtspunt (met name wat substantiële vertegenwoordiging is) leert het empirisch onderzoek dat er een veelheid aan handelingen te identificeren is die 'in het voordeel van vrouwen' zijn (of die, met andere woorden, responsief zijn ten aanzien van vrouwen). Verder is er ook een veelheid aan invullingen te geven aan het vrouwenbelang. In de empirische literatuur worden vrouwenbelangen op *grosso modo* op drie manieren ingevuld: als praktische belangen die te situeren zijn in de private en in de publieke sfeer en strategische vrouwenbelangen met een uitgesproken feministische visie. We stelden voor dat in plaats van vrouwenbelangen op voorhand te selecteren en vervolgens na te gaan of vrouwelijke mandatarissen er zich voor inzetten, het een vruchtbaardere piste is om te vertrekken van het diverse en veranderende karakter van vrouwenbelangen. Enkel die benadering laat immers toe om na te gaan in welke mate de politieke besluitvorming op een responsieve manier vrouwenbelangen behartigt en wat de evolutie is in functie van een daling of stijging van het aantal vrouwen in de politiek.

Een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen impliceert mijns inziens niet enkel *meer steun* voor

deze vrouwenbelangen. Deze maatstaf dient aangevuld te worden met twee andere criteria. Deze zijn eerder kwalitatief van aard en hebben te maken met steun voor *meer vrouwenbelangen*. De responsiviteit ten aanzien van vrouwelijke burgers vergroot niet enkel wanneer er meer steun is voor vrouwenbelangen, maar ook wanneer de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen oog heeft voor de diversiteit onder vrouwen(belangen) en feministische stromingen. 'Goede' of 'betere' substantiële vertegenwoordiging wordt dus gekenmerkt door een hoge(re) representativiteit van en responsiviteit ten aanzien van de belangen en visies van verschillende groepen vrouwen en feministen in de samenleving. Het vertalen van deze diversiteit op politiek vlak brengt ook met zich mee dat eventueel tegengestelde visies en conflicterende opinies over vrouwenbelangen, zoals die door vrouwenbewegingen van verschillende ideologische strekkingen worden verdedigd, deel gaan uitmaken van de mainstream politieke besluitvorming.

Het corrigeren van de substantiële ondervertegenwoordiging van vrouwen – wat ook het doel is van quota en gelijkheidsstructuren – vergt dus deze drie veranderingen: meer steun voor vrouwenbelangen, het behartigen van belangen van verschillende groepen en het politiseren van het normatief conflict over vrouwenbelangen. Theoretisch kan men dit bereiken door het verhogen van de descriptieve vertegenwoordiging van vrouwen, bijvoorbeeld door het verhogen van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers en hun instroom in alle politieke fracties van het aantal vrouwen, die bij voorkeur sterke banden hebben met de vrouwenbeweging. Empirisch onderzoek wijst inderdaad uit dat vrouwelijke wetgevers meer opkomen voor vrouwenbelangen dan hun mannelij-

ke collega's. De aanwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers maakt het immers waarschijnlijker dat vrouwelijke vertegenwoordigers de levenservaring en perspectieven van verschillende groepen vrouwen en verschillende ideologische kaders inbrengen in het vertegenwoordigingsproces. Veel studies echter geven tevens aan dat een verhoogde descriptieve vertegenwoordiging niet automatisch leidt tot een verhoogde substantiële vertegenwoordiging. Descriptieve vertegenwoordiging is niet stevast in alle omstandigheden de sleutel tot substantiële vertegenwoordiging.

Laurel Weldon (2002) stelt dat vrouwenbewegingen in vergelijking tot individuele wetgevers efficiëntere media voor de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen zijn, omdat wat vrouwenbelangen zijn best bepaald kan worden via collectieve processen van belangenarticulatie in plaats van op basis van het inzicht van individuele vertegenwoordigers. Analooft daaraan schuif ik ook vrouwenbewegingen en de gelijkheidsstructuren naar voren als centrale actoren in het verbeteren van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Gegarandeerde politieke en beleidsaandacht voor vrouwenbelangen, inclusief de diversiteit en de conflictueuze dimensies ervan, is een opdracht die eerder kan worden toegeschreven en gewaarborgd door de gelijkheidsstructuren. Gelijkekansenstructuren kunnen worden aangewend om de responsiviteit ten aanzien van verschillende groepen vrouwen en vrouwenbewegingen te realiseren en vervolgens ook de vertegenwoordiging van divergerende en conflicterende visies op vrouwenbelangen en feministische eisen te realiseren.

Het is in die zin dat dan ook het empirisch onderzoek dient te evolueren: weg van een focus op 'vrouwelijke lichamen' in het parlement en richting operationalise-

ringen die de politieke vertegenwoordiging zelf centraal stellen én met een open blik tegemoet treden. Meten of vrouwen inhoudelijk goed en beter vertegenwoordigd worden, dient niet te worden beperkt tot de interesses van de onderzoek(st)er of van de vrouwenbeweging die zij als legitieme vertegenwoordiging van vrouwen beschouwt. Onderzoek vanuit een bredere blik naar wat verschillende politieke actoren doen en claimen ten voordele van vrouwen lijkt me een zinnigere manier om die meting te doen (zie ook Celis, Childs, Kantola & Krook, 2008). Die meting mag verder niet puur kwantitatief zijn, maar dient ook de kwaliteit van de vertegenwoordiging in rekening te brengen en meer bepaald de mate waarin diversiteit, divergerende en conflicterende meningen in de samenleving over 'wat in het belang van vrouwen is' ook meegenomen worden in de politieke deliberatie. Een dergelijke manier van onderzoek doen zal een wijder venster openen op representatieve en responsieve vertegenwoordiging van vrouwen.

Literatuur

- Beck, S.A. (2001). Acting as women. The effects and limitations of gender in local governance, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*. Bloomington: Indiana University Press, p. 49-67.
- Beckwith, K. (2002). *The substantive representation of women: newness, numbers, and models of political representation*. Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, MA.
- Burrell, B.C. (1994). *A woman's place is in the House: campaigning for Congress in the feminist era*. Ann Harbor: The University of Michigan Press.
- Celis, K. (2006). Substantive representation of women and the impact of descriptive representation. Case: the Belgian Lower House 1900-1979, *Journal of Women, Politics and Policy*, 28(2), 85-114.
- Celis, K. (2008). Studying women's substantive representation in legislatures: when representative acts, contexts and women's interests become important. *Representation*, 44(2), 111-123.
- Childs, S. & Krook, M.L. (2006). Should feminists give up on critical mass? A contingent yes, *Politics and Gender*, 2(4), 522 - 530.
- Celis, K., Childs S., Kantola J., & Krook M.L. (2008). Rethinking women's substantive representation. *Representation*, 44(2), 99-110.
- Cramer Walsh, K. (2002). Female legislators and the women's rights agenda, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*, Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 370-396.
- Dahlerup, D. (1988). From a small to a large minority: women in Scandinavian politics, *Scandinavian Political Studies*, 11(4), 275-298.
- Dahlerup, D. (Ed.) (2006). *Women, quotas and politics*. London: Routledge.
- Diamond, I. & Hartsock, N. (1981). Beyond interests in politics: a comment on Virginia Sapiro's 'When are interests interesting'? The problem of political representation of women, *The American Political Science Review*, 75(3), 717-721.
- Dodson, D. (2001). Acting for women. Is what legislators say, what they do?, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*, Bloomington: Indiana University Press, p. 225-242.
- Dodson, D. (2006). *The impact of women in Congress*. Oxford: Oxford University Press.
- Dodson, D. & Carroll, S. (1995). *Voices, views, votes: the impact of women in the 103rd Congress, The impact of women in public office*. New Jersey: Rutgers.
- Dovi, S. (2002). Preferable descriptive representatives: will just any woman, black, or latino do?, *The American Political Science Review*, 96(4), 729-743.
- Grey, S. (2002). Does size matter? Critical mass and New Zealand's women MP's, *Parliamentary Affairs*, 55(1), 19-29.
- Htun, M. & Jones, M. (2002). Engendering the right to participate in decision-making: electoral quotas and women's leadership in Latin America, in N. Craske & M. Molyneux (Eds.). *Gender, the politics of rights and democracy in Latin America*. Basingstoke: Palgrave, p. 432-456.
- Kanter, R. M. (1977). Some effects of proportions on group life, *American Journal of Sociology*, 82(5), 965-90.
- Kathlene, L. (2001). Words that matter. Women's voice and institutional bias in public policy formation, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*. Bloomington: Indiana University Press, p. 22-48.
- Lister, R. (1997). *Citizenship: feminist perspectives*. Basingstoke: Macmillan.
- Lovenduski, J. (2005). *Feminizing politics*. Cambridge: Polity Press.
- Lovenduski, J., Baudino, C., Guadagnini, M., Meier, P. & Sainsbury, D. (Eds.) (2005). *State feminism and political representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazur, A. (Ed.) (2001). *State feminism, women's movements and job training: making democracies work in the global economy*. New York: Routledge.
- McBride Stetson, D. (2001). *Abortion politics, women's movements and the democratic state: a comparative study of state feminism*. Oxford: Oxford University Press.

- Molyneux, M. (1985). Mobilization without emancipation? Women's interests, the state, and revolution in Nicaragua, *Feminist Studies*, 11(2), 227-254.
- Norton, N. (2002). Transforming policy from the inside. Participating in committee, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*. Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 316-340.
- Offen, K. (2000). *European feminisms 1700-1950: a political history*. Stanford, California: Stanford University Press.
- O'Regan, V. (2000). *Gender matters. Female policymakers' influence in industrialized nations*. Westport: Praeger.
- Outshoorn, J. (2004). Introduction: prostitution, women's movements and democratic politics, in J. Outshoorn (Ed.). *The politics of prostitution: women's movements, democratic states and the globalisation of sexcommerce*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-20.
- Outshoorn, J. & Kantola, J. (Eds.) (2007). *Changing state feminism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Phillips, A. (1995). *The politics of presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, H.F. (1972). *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Reingold, B. (2000). *Representing women: sex, gender and legislative behavior in Arizona and California*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Sainsbury, D. (1996). *Gender, equality, and welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swers, M.L. (2002). *The difference women make. The policy impact of women in Congress*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taylor-Robinson, M.M. & Heath, R.M. (2003). Do women legislators have different policy priorities than their male colleagues? A critical case test, *Women and Politics*, 24(4), 77-100.
- Tremblay, M. (1998). Do female MPs substantively represent women? A study of legislative behaviour in Canada's 35th Parliament, *Canadian Journal of Political Science*, 31(3), 435-465.
- Trimble, L. (1997). Feminist policies in the Alberta legislature, 1972-1994, in J. Arscott & L. Trimble (Eds.). *In the presence of women: representation and Canadian governments*. Toronto: Harcourt Brace, p. 128-154.
- Weldon, L.S. (2002). Beyond bodies: institutional sources of representation for women in democratic policymaking, *Journal of Politics*, 64(4), 1153-74.
- Wolbrecht, C. (2002). Female legislators and the women's rights agenda, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*. Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 170-194.
- Young, I.M. (1997). Deferring group representation, in I. Shapiro & W. Kymlicka (Eds.). *Ethnicity and group rights. Nomos 39, Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy*, New York: New York University Press, p. 349-376.
- Young, I.M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Igoen in onze tijd

Van halachische mogelijkheid tot cultureel aanvaardbare praktijk

Suzanne Knol

Eén van de gevolgen van de moderne samenleving is dat echtscheiding een steeds frequenter verschijnsel is geworden. De emancipatie van vrouwen heeft hier zeker aan bijgedragen: dankzij een betere opleiding en sociale positie en economische onafhankelijkheid kunnen vrouwen een huwelijk verlaten, als dat is stuk gelopen. Teloorgang van religieuze affiniteit speelt echter ook een rol.

Ook binnen het orthodoxe jodendom ziet men een duidelijke stijging in het aantal echtscheidingen, zij het dat het percentage echtscheidingen nog steeds onder het algemene gemiddelde ligt. Ondanks het feit dat in het jodendom huwelijk en gezin als hoekstenen van de samenleving worden gezien, is echtscheiding wel altijd een optie geweest (Deut. 24:1-4). De Talmoed (San. 22a; Git 90b) echter zegt dat het 'hemelse altaar schreit wanneer een man de vrouw van zijn jeugd scheidt'.

Igoen

De regels voor het aangaan en de ontbinding van een huwelijk zijn vastgelegd in de joodse wetgeving. Deze *halacha* zegt dat zowel huwelijk als echtscheiding slechts door de man tot stand kunnen komen, maar nooit tegen de wil van de vrouw.¹ In

het huwelijkscontract, de *ketoeba*, staat welke verplichtingen een man op zich neemt ten aanzien van zijn vrouw en welk bedrag haar toekomt bij echtscheiding of zijn overlijden. Een vrouw is het op haar beurt vanaf de huwelijksceremonie verboden seksueel contact te hebben met andere mannen. Met overspel zou zij over zichzelf een goddelijke doodstraf (*karet*) afroepen en kinderen geboren uit zo'n relatie zijn mamzerim.²

Wanneer een koppel scheidt, vindt er een echtscheidingsceremonie plaats waarin de man een *get* (echtscheidingsbrief) aan de vrouw overhandigt. Op het moment dat een vrouw wil scheiden en haar man weigert haar een *get* te geven, ontstaat er een situatie van *igoen*. De vrouw, nu een *agoe-na*, is gebonden aan een dood huwelijk en mag geen seksuele relatie met een andere man aangaan, ook niet als een civiele echtscheiding heeft plaatsgevonden. Zij kan het rabbinaat om een echtscheiding vragen en verliest daardoor vaak haar *ketoeba*, maar het rabbinaat kan de man daartoe niet dwingen.

Een man kan weigeren om een *get* te geven, omdat hij nog oprecht van zijn vrouw houdt en haar dus niet kwijt wil. Ook kwaadheid, wraakgevoelens of algehele minachting voor de *halacha* echter kun-

nen een rol spelen. In de laatste vijftig jaar blijken mannen hun *get* echter veelal als onderhandelingsmiddel te gebruiken om een echtscheiding op voor hen gunstige voorwaarden te verkrijgen. Een vrouw kan ook weigeren de *get* te accepteren. Daarmee maakt ze van haar man een *agoen* en ongewild van zichzelf een *agoena*.

De situatie van een *agoena* en een *agoen* verschillen echter enorm. Zo mag een man volgens de Thora (Deut. 21:15-17) met meerdere vrouwen tegelijk getrouwd zijn. Hierdoor is een man die een nieuwe relatie met een andere vrouw aangaat, en misschien zelfs civiel met haar huwt, halachisch gezien wel laakbaar bezig, maar overtreedt hij geen wetten. Kinderen die geboren worden uit een relatie tussen een nog getrouwde man met een ongetrouwde vrouw zijn ook geen *mamzerim*.

Uit bovenstaande blijkt dat er binnen de joodse wetgeving geen gelijkheid bestaat voor vrouwen en mannen. Dit wordt ook duidelijk uit de verschillende rollen die hen worden toebedeeld: vrouwen binnenshuis en mannen buitenshuis

In dit artikel, dat is gebaseerd op mijn promotieonderzoek, stel ik de vraag wat de toename van het weigeren van het geven van een *get* betekent voor joodse vrouwen en gemeenschappen.

Mijn onderzoek

Ik heb mijn onderzoek (Knol, 2008) verricht binnen de Agunah Research Unit, Centre for Jewish Studies, University of Manchester. Deze unit bestond uit vijf wetenschappers die samen naar een wereldwijde oplossing voor het *igoen*-probleem zochten. Mijn onderzoek betrof de historische ontwikkeling en toepassing van twee Talmoedische stellingen aangaande joodse vrouwen.

Alhoewel ik bronnen uit de gehele rabbijnse literatuur – van de Talmoed tot hedendaagse decisoren – heb bestudeerd, lag de nadruk op 45 echtscheidingszaken die tussen 1950 en 1980 voor Israëliische rabbinaten hebben plaatsgevonden. Naast dit tekstuele onderzoek heb ik echter ook interviews gehouden met mensen uit het veld: rabbijnen, vrouwelijke rabbinale advocaten, vrouwenorganisaties en academici gespecialiseerd in *igoen*. Om de gevoelsmatige waarheid van de twee stellingen in onze huidige samenleving te toetsen, heb ik deze voorgelegd aan vrouwen uit mijn eigen orthodoxe gemeenschap in Manchester.

Mijn materiaal bestond geheel uit vraagstellingen (*teshuvot*) die aan rabbijnse decisoren voorgelegd zijn aangaande een bepaalde vorm van *igoen* of een mogelijke zaak van *mamzeroet* (waar een kind mogelijk een *mamzer* is). In deze vraagstellingen werden één of beide Talmoedische stellingen gebruikt om de zaak mede te beslissen.

Door de eeuwen heen is een duidelijke verschuiving van de toepassing van de twee stellingen te constateren. De eerste stelling, die toegeschreven is aan Resh Lakish, kan men vijf maal in de Talmoed vinden en luidt dat 'een vrouw verkiest in een huwelijk te blijven, ook al is het een slecht huwelijk', omdat het huwelijk een seksuele relatie biedt. De tweede stelling luidt dat een vrouw die naar het rabbinaat stapte voor een echtscheiding dit doet, omdat 'ze haar blik op een andere man heeft geworpen' en verkiest met deze man door te gaan. Frappant is, dat volgens de rabbijnse literatuur een vrouw uitsluitend om redenen van seksuele voldoening gemotiveerd zou zijn in haar huwelijk te blijven of het te verlaten.

In onderstaand rapportage van mijn resultaten maak ik verschil tussen de situatie in Israël, waar alleen een religieus huwelijk

en dus vervolgens ook alleen een religieuze echtscheiding mogelijk is, en de situatie binnen joodse gemeenschappen in de Diaspora, waar een religieus huwelijk een keuze is. Duidelijk wordt dat er een cultuur is ontstaan waarin het acceptabel is dat de man de *get* als onderhandelingsmiddel gebruikt. Hierin speelt de moderne uitleg van de *halacha* en het zelf-verstaan van rabbijnen een grote rol. Eerst geef ik een nadere uitleg van *igoen*.

Het probleem van *igoen* vroeger en nu

Een *agoena* was, in haar oorspronkelijke betekenis, een joodse vrouw van wie de man verdwenen was, zonder dat er overtuigend bewijs van zijn dood voorhanden was. Het ging hierbij vooral om mannen die vanwege de handel op verre reizen moesten gaan en vaak niet terugkwamen. Deze vorm van *igoen* komt in onze tijd veel minder voor. Echter, op het moment dat er een ramp plaatsvindt, is het nog steeds mogelijk dat een vrouw een *agoena* wordt in deze zin van het woord. Denk bijvoorbeeld aan een tsunami of de aanslagen op de Twin Towers. Ook wanneer een man midden op zee overboord slaat en niet teruggevonden wordt, zal zijn vrouw in deze categorie vallen.

Om deze *agoena* uit haar situatie te helpen, hebben de rabbijnen door de eeuwen heen geprobeerd de *halacha* zo breed mogelijk uit te leggen. Zo zijn er normaliter twee getuigen nodig om een feit te bewijzen en moeten deze getuigen orthodox levende mannen zijn, ouder dan dertien jaar. Waar de dood van een man bewezen moet worden, aanvaarden de rabbijnen echter het getuigenis van één persoon, 'zelfs' als deze persoon een vrouw, kind of niet-jood is. Ook bewijzen op grond van medische technologie, zoals DNA-onderzoek, wor-

den aanvaard. Vroeger mochten mannen in sommige gemeenschappen bovendien niet vertrekken zonder een voorwaardelijke *get* aan hun vrouw te geven. Indien de man dan niet binnen de vastgestelde tijd weer terugkwam, was de vrouw vanaf dat moment gescheiden.

In situaties waarin de man verdwenen was, was het voor rabbijnen mogelijk de *halacha* creatief toe te passen, omdat er een gereede kans bestond dat de man overleden was. In een situatie waarin een man weigert een *get* te geven, is er duidelijk geen sprake van overlijden, daarom is het moeilijker voor deze zaken een oplossing te vinden. Toch hebben rabbijnen dat wel geprobeerd door ofwel *igoen* te voorkomen dan wel deze op te heffen.

Om *igoen* te voorkomen zijn er *prenuptial agreements* opgesteld. In zo'n *agreement* legt de man³ vast dat hij een *get* zal geven op het moment dat het huwelijk ontworpen is. Indien hij dit niet doet, zal hij een bepaalde boete moeten betalen. Een *prenuptial agreement* moet aan de eisen van de *halacha* voldoen, omdat een man zich door zo'n boete gedwongen kan voelen een *get* te geven, waardoor de *get* afgedwongen en dus ongeldig wordt. De boete is daarom verwoord als verhoogd onderhoud voor de vrouw en het bedrag is niet zo hoog dat de man geen andere keuze heeft dan de *get* te geven. In veel gevallen werkt de boete inderdaad als stimulans voor het geven van een *get* (Knol, 2008, p. 31). In de meeste ultraorthodoxe gemeenschappen is het echter niet mogelijk om voorafgaand aan een huwelijk een *prenuptial agreement* af te sluiten, omdat rabbijn Elyashiv, de belangrijkste hedendaagse decisor, dit niet goedkeurt (Segalovits, 2005, p. 8).

Om *igoen* op te heffen zijn er voorstellen gedaan tot het instellen van voorwaar-

delijke huwelijken, annulering van huwelijken, voorwaardelijke echtscheidingen en halachisch geoorloofde dwang tot echtscheiding. Het is onmogelijk om binnen het bestek van dit artikel al deze voorstellen nader te bekijken. Het volstaat te weten dat deze voorstellen nooit alom zijn geaccepteerd, ook al hebben ze op kleine schaal vrouwen wel uit een dood huwelijk geholpen. De joodse wetgeving verlangt consensus wat betreft grote halachische veranderingen en het lijkt vrijwel onmogelijk tot een consensus over één of meerdere van deze voorstellen te komen. Dit is het gevolg van angst voor een niet te stuiten zedeverval als men enige innovatie binnen de halacha toestaat, zeker wanneer het om zaken als echtscheiding gaat (Lichtenstein, 2005, p. 48)

Er zijn altijd mannen geweest die weigerden een *get* te geven. In onze moderne tijd is er echter een duidelijke toename te zien. Halperin-Kaddari (2005) schrijft deze toe aan de invoering van het burgerlijk huwelijk in Frankrijk in 1884 en de daarmee samenhangende mogelijkheid van een civiele echtscheiding. Volgens Haberman (2009) is het vooral de financiële onafhankelijkheid van vrouwen die ertoe heeft geleid dat mannen nu weigeren een *get* te geven.

Gebrek aan religieuze affiniteit speelt zeker een rol bij het weigeren van een *get*, maar *get*-weigering gebeurt ook binnen orthodox joodse gemeenschappen. Er is nu een situatie ontstaan waarin het algemeen aanvaard lijkt binnen joodse gemeenschappen (orthodox of niet), dat een man voorwaarden stelt aan het geven van de *get*. Hierbij gaat het meestal om geldelijk gewin, maar ook het voogdijschap over de kinderen wordt vaak als inzet gebruikt voor het al dan niet geven van een *get*. Een vrouw heeft drie keuzes op het moment

dat ze geconfronteerd wordt met pogingen tot afpersing: ze kan toegeven aan de voorwaarden die haar man stelt en daardoor geld, andere bezittingen of zelfs de zeggenschap over haar kinderen verliezen, of ze blijft een *agoena*, of ze overtreedt de *halacha* door een relatie met een andere man aan te gaan; een daad waarmee ze zichzelf buiten de gemeenschap plaatst. Geen van deze opties is een echte oplossing.

Rabbinale rechtbanken zullen vrouwen doorgaans aanraden in te gaan op de eisen van hun man om zo de gewenste vrijheid te verkrijgen. Hiermee keuren ze de chantage van de vrouw eigenlijk goed. Dit is overigens geen modern verschijnsel. Rabbenu Tam (*Sefer haYashar* 24:8) en de Rosh (Responsa 35:2) raadden vrouwen in de twaalfde respectievelijk laat dertiende/begin veertiende eeuw al aan om een man tot een *get* over te halen door in te gaan op zijn eisen.

Er zijn echter ook mannen die met hun weigering de ultieme macht over het leven van hun vrouw willen uitoefenen. Dat kan vooral als zij orthodox is en dus geen relatie zal aangaan met een andere man.

Niet alleen lijkt het in joodse gemeenschappen algemeen geaccepteerd dat een man compensatie voor een *get* vraagt, ook kan een vrouw vaak geen hulp vinden bij een rabbinale rechtbank. Dit komt doordat rabbijnen vinden dat ze de *halacha* niet creatief kunnen toepassen vanwege de 'neergang van de generaties'. Eigenlijk gaat het hierbij om twee soorten neergang. Aan de ene kant de overtuiging dat een bepaalde generatie altijd minder dicht bij G-d⁴ staat dan de generatie voor haar; een overtuiging die door de hele joodse geschiedenis speelt. De generatie van Mozes (ten tijde dat het joodse volk de *Thora* ontving) stond het dichtste bij G-d. Mozes had direct met G-d gesproken en kon daardoor

de wetgeving ten volle uitleggen. Deze wetgeving werd, afgezien van de schriftelijke *Thora*, mondeling doorgegeven en met elke generatie verloor men wel iets van de uitleg en de interpretatie van de wetgeving. Daar we steeds verder afstaan van de generatie van Mozes, verliezen we steeds meer de affiniteit met de oorspronkelijke uitleg. In moeilijke zaken – hier vallen voornamelijk de regels aangaande verboden relaties onder – zal daardoor extra voorzichtig worden omgegaan met de uitleg en toepassing van de *halacha* en zal er eerder in strikte dan in milde zin worden geredeneerd.

Aan de andere kant zien rabbijnen ook letterlijk een neergang van morele waarden en normen in de omringende samenleving. Juist als het om zaken van seksualiteit gaat, passen ze de *halacha* strenger toe om daarmee de eigen gemeenschap te beschermen tegen deze neergang. Zo wordt elke vrouw die naar het rabbinaat komt voor een echtscheiding ervan verdacht met een andere man te willen leven. De veronderstelling dat ‘vrouwen in onze tijd een losse moraal hebben’ kent echter een lange geschiedenis en is gebaseerd op een stelling van de Rosh (Responsa 43:7-8). Als rabbijnen de *halacha* zo creatief zouden toepassen dat ze een vrouw uit een huwelijk helpen tegen de wil van haar man, dan is dat halachisch gezien niet wenselijk, omdat de kans bestaat dat ze haar helpen om legaal overspel te plegen. Rabbijnen willen dit voorkomen en zullen daarom minder snel geneigd zijn (op zich toegestane) dwang toe te passen om een man ervan te overtuigen zijn vrouw de verlangde *get* te geven.

Igoen en joodse gemeenschappen

Om de impact van *igoen* op vrouwen en op joodse gemeenschappen duidelijk te maken, zal ik eerst een schets van een ortho-

dox joodse gemeenschap en de plaats van de vrouw daarin geven. Hierna zal ik het verschil uitleggen van *igoen* in Israël en in de diaspora.

Orthodoxe gemeenschappen

Orthodox joodse gemeenschappen leven naar de joodse wetgeving, dit wil zeggen dat alle aspecten van het leven gekenmerkt worden door een religieuze lading. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, van het vieren van feestdagen tot de regelgeving aangaande rouw, alles staat in het teken van de *halacha*. Om een joods leven te kunnen leiden, hebben orthodoxe joden altijd in een gemeenschap gewoond. Dit heeft veelal logistieke redenen: als orthodoxe jood heeft men toegang tot synagoges en kosher eten nodig. Daarnaast werkt het leven in een gemeenschap ook als een buffer tegen invloeden van buitenaf. Binnen (ultra)orthodoxe gemeenschappen bestaat een sterke aversie tegen de verlokkingen van de moderne wereld. Universitair onderwijs is om die reden uitzonderlijk, zeker voor vrouwen. Om ervoor te zorgen dat mensen binnen de gemeenschap op het rechte pad blijven, wordt geprobeerd die moderne wereld buiten de deur te houden. Zo wordt binnen deze gemeenschappen veelal geen televisie gekeken, leest men geen niet-joodse kranten en is het gebruik van internet sterk afgeraden.

Om vrouwen binnen de orthodoxe gemeenschap te houden, wordt grote nadruk gelegd op de waarde van zedelijkheid⁵ en het vervullen van typisch vrouwelijke rollen. Onderwijs voor vrouwen is minimaal en voornamelijk gericht op hun toekomstige taak als vrouw en moeder. Na de middelbare school brengen meisjes twee of drie jaar op een seminarie door, waar ze naast religieus onderwijs ook een praktisch vak leren dat binnen de gemeenschap bruik-

baar is. Veel jonge vrouwen huwen binnen een jaar nadat ze van het seminarie komen; ze zijn dan vaak nog geen twintig.

Als reactie op de Holocaust legt men binnen het orthodoxe jodendom de nadruk op het weer tot stand brengen van een – toen verdwenen – generatie *Thora*-joden. Hierdoor worden mannen aangespoord om in elk geval tijdens de eerste jaren van het huwelijk voltijds te leren in een *yeshiva*, een Talmoed school, in plaats van te werken. Het ideaal bij het zoeken van een huwelijkspartner voor een dochter is dan ook het vinden van een *ben Torah*, een man die leert. De vervulling van dat ideaal heeft echter ook een prijskaartje: tijdens de onderhandelingen over het aanstaande huwelijk besluiten wederzijdse ouders wie hoeveel zal bijdragen aan het onderhoud van het aanstaande jonge stel. Daarmee is een sociaal kader ontstaan waarin het geaccepteerd is dat een man financieel verzorgd wordt wanneer hij gaat trouwen. Van daaruit is het slechts een kleine stap dit door te trekken naar een echtscheidingsschikking (Knol, 2008, p. 205), want als ouders bereid waren een man financieel te onderhouden op het moment dat hij met hun dochter trouwde, zijn ze misschien ook wel bereid te betalen voor de vrijheid van hun dochter. Het is het in elk geval waard om de *get* als een onderhandelingsmiddel in te zetten.

Vrouwen vormen binnen een orthodox joodse gemeenschap vaak een hechte subgemeenschap. Zo zal een vrouw die een kind heeft gebaard twee weken lang maaltijden thuis bezorgd krijgen, kunnen kinderen altijd wel terecht bij een buur of een vriendin en is hulp voorhanden als een moeder wegens ziekte even niet voor het huishouden kan zorgen. De keerzijde van deze grote sociale betrokkenheid is een grote sociale controle: draagt een vrouw

wel de juiste lengte rokken, zijn haar kinderen goed opgevoed en gaan ze wel naar de juiste school? Daarnaast is een aantal zaken vrijwel altijd onbespreekbaar: alcoholisme, mishandeling of psychische problemen. Hierdoor ontvangen slachtoffers meestal geen steun. Vrouwen die een scheiding aanvragen, worden vaak belaagd door ‘goedbedoelde’ raadgevingen van andere vrouwen waarbij hen gevraagd wordt zich te bedenken, het belang van de kinderen voor hun eigen belang te zetten en hun lot te dragen. Hieruit blijkt dat deze onderdrukkende situatie niet alleen door mannelijke, maar ook door vrouwelijke ‘daders’ in stand wordt gehouden.

Israël

In Israël bestaat geen burgerlijk huwelijk. Bij de stichting van de staat is vastgelegd dat huwelijk en echtscheiding onder het gezag van de religieuze instituten vallen. Daardoor kunnen joden slechts trouwen onder auspiciën van een rabbinaat (Moslims vallen onder de *shari'a* en christenen huwen onder kerkelijk toezicht). Dit betekent echter niet dat er geen inmenging is van de civiele wetgeving. Zo is er een verbod op polygamie binnen de Israëliëse wetgeving, hetgeen betekent dat moslims wettelijk gezien niet met meerdere vrouwen gehuwd mogen zijn. Onderzoek wijst echter uit dat dit in de jaren zestig toch nog op vrij aanzienlijke schaal gebeurde (Layish, 1975, p.74-75).

Ook over de echtscheiding heeft de civiele wetgeving zeggenschap. Zo kunnen civiele rechtbanken over alimentatie, verdeling van goederen en voogdijschap van de kinderen beslissen. Op het moment dat een koppel wil scheiden, zien we dan ook een ‘race’ naar de rechtbank, want de echtscheidingsprocedure zal plaatsvinden bij de rechtbank waar de zaak het eerste is

aangemeld – de religieuze dan wel de civiele. Dit neemt niet weg dat de religieuze echtscheiding altijd nog voor de eigen religieuze rechtbank moet gebeuren.

Dat in Israël zowel huwelijk als echtscheiding onder religieus gezag vallen, geeft spanningen. Op de eerste plaats onder de tachtig procent (!) seculiere joden die in Israël wonen en die zich vaak niet gebonden willen zien aan een religieuze wetgeving en daarom kiezen veel Israëliërs ervoor een burgerlijk huwelijk in Cyprus te sluiten. Dit huwelijk kan onder de Israëliërsche wetgeving worden omgezet in een geregistreerd partnerschap. Het verschil tussen geregistreerd partnerschap en huwelijk wordt duidelijk op het moment dat mensen uit een geregistreerd partnerschap uit elkaar gaan: de vrouwelijke partner kan tot vier jaar na de scheiding alimentatie ontvangen van haar partner. Dat recht heeft een vrouw die gaat scheiden niet.

Er zijn ook religieus gehuwde mensen die ervoor kiezen zonder religieuze echtscheiding verder te gaan als het huwelijk spaak loopt. Dan wordt hun huwelijk via de civiele rechtbank beëindigd en worden de bezittingen verdeeld. Hierna gaan de voormalige partners nieuwe relaties aan en creëren daarmee een halachisch probleem, omdat de vrouw nu overspelig is en zelfs *mamzerim* ter wereld kan brengen.

Al met al is het niet verwonderlijk dat de discussie over het invoeren van een burgerlijk huwelijk in Israël steeds heviger wordt. Met name vanuit de orthodoxe hoek klinkt de roep om een oplossing steeds prangerender, omdat rabbijnen met schrik het aantal halachische overspelige relaties zien groeien en onderkennen welke effecten dat heeft op het jodendom.

Een nog grotere spanning ontstaat op het moment dat een vrouw een echtscheiding tegen de wil van haar man wenst en

zich daarmee tegenover een rabbinaat geplaatst ziet. Uit mijn bestudering van de 45 echtscheidingszaken werd duidelijk dat, zodra een vrouw tegen de wil van haar man een echtscheiding aanvroeg, zij automatisch verdacht werd van een overspelige relatie. Dit was helemaal het geval als de vrouw in kwestie niet-orthodox was. Deze vrouwen werden onder andere aangeduid als ‘een niet-koshere dochter van Israël’ (Knol, 2008). Zo ging het zelfs in een zaak waarin de vrouw fysiek en seksueel misbruikt werd door haar man (Piskei Din Rabbani'im 4. 342-346). Bovendien zijn rabbinaten vaak bang om druk op de man uit te oefenen, omdat een afgedwongen *get* ongeldig is.

In 1995 is onder de civiele wetgeving de Wet van Huwelijk en Echtscheiding aangenomen en hebben rabbinaten nu het recht om een man die een *get* weigert onder druk te zetten door hem een visum, paspoort of rijbewijs te ontzeggen. In zeer zware gevallen kan hij zelfs gevangen worden gezet. Deze wetgeving wordt echter vrijwel nooit toegepast vanwege de angst de *halacha* te overtreden. Om een man zijn papieren te kunnen afpakken, moet een rabbinaat oordelen dat er op de man een *hiyuv* – een verplichting – rust om van de vrouw te scheiden. Dit gebeurt alleen in gevallen waarin er een halachische reden voor echtscheiding is, met name bij overspel van één van de partners.⁶ Om een man gevangen te kunnen zetten, moet een rabbinaat voldoende redenen zien voor *kefiyah*, geoorloofde dwang.⁷ In de 45 zaken die ik heb onderzocht, oordeelde het rabbinaat in zes gevallen dat er sprake was van een *hiyuv* en stond het in drie zaken *kefiyah* toe. In twee van die zaken was het huwelijk aan de vrouw opgedrongen, en aangezien een vrouw niet tegen haar wil getrouwd kan worden, werd de man gedwongen haar te

scheiden. In de derde zaak waren zowel de man als de vrouw verplicht het huwelijk te ontbinden. Zowel het gebruik van *hiyuv* als *kefiyah* lopen overigens terug (Knol, 2008).

Rabbinaten blijken *igoen* ook in de hand te werken door een man die een *get* komt geven te vragen of hij echt alles heeft ontvangen wat hij wil hebben. Indien zijn antwoord ontkennend is, zal de echtscheidingszaak opnieuw geopend worden.

Verzet tegen *igoen*

Er zijn diverse vrouwenorganisaties⁸ in Israël die actievoeren tegen *igoen*. Zij doen dit door het trainen van vrouwelijke rabbinale advocaten (iets dat pas sinds tien jaar mogelijk is), onderzoek, actief strijd te leveren door bijeenkomsten en demonstraties te organiseren, voorlichting te geven en algehele steun aan *agoenot* (meervoed van *agoena*) te bieden.

De reacties vanuit rabbinale hoek zijn veelal negatief. Zo zou in 2006 een congres, bijeen geroepen door opperrabbin Shlomo Amar, worden gehouden om het probleem van *igoen* en mogelijke oplossingen daarvoor te bespreken. Aan het congres mochten alleen bepaalde rabbinale rechters deelnemen, die speciaal hiervoor waren uitgenodigd en het congres zou achter gesloten deuren plaatsvinden. Toch is het onder druk van rabbijn Elyashiv afgeblazen. Zoals Susan Weiss (2006) van het *Center for Women's Justice* stelt, lijdt het rabbinaat niet alleen aan een gebrek aan probleembesef, maar ook aan een gebrek aan interesse en welwillendheid om tot een dialoog te komen.

Eén van de heikele punten tussen rabbinaten en vrouwenorganisaties is de definitie van wie een *agoena* is. Volgens vrouwenorganisaties wordt een vrouw een *agoena* als ze een jaar nadat ze om een echtschei-

ding heeft gevraagd, deze nog steeds niet heeft gekregen. Volgens rabbinaten is een vrouw echter pas een *agoena* als zij geoordeeld hebben dat er een *hiyuv* op een man rust om een *get* te geven en hij dit weigert. Aangezien hun oordeel bijna nooit een *hiyuv* inhoudt, bestaan er dus ook niet zoveel *agoenot*.

Andere negatieve reacties van het rabbinaat op het werk van vrouwenorganisaties zijn het achteraf annuleren van een *get* of een bekering. Als een vrouw na de religieuze echtscheiding verhaal gaat halen bij een civiele rechtbank, omdat ze onder dwang toegegeven heeft aan bepaalde eisen van haar man, oordeelt een rabbinale rechtbank steeds vaker dat de echtscheiding ongeldig is. Vanaf dat moment wordt de vrouw weer als getrouwd gezien met alle mogelijke consequenties vandien. Dit is zelfs gebeurd in gevallen waarin de vrouw weer hertrouwd was en kinderen had gekregen. Daardoor veranderde niet alleen de status van de vrouw in overspelig, maar ook de status van haar kinderen in *mamzerim*. Dat rabbinale rechtbanken tot het annuleren van echtscheidingen overgaan, is merkwaardig, omdat een *get* verscheurd wordt nadat hij is gegeven, opdat niemand ooit de echtscheiding kan betwisten. De rabbinale rechtbanken stellen echter dat de vrouw akkoord is gegaan met de voorwaarden die er aan de echtscheiding werden gesteld en de regels van het contract overtreedt door naar een civiele rechtbank te stappen. Consequentie van die overtreding is het annuleren van de echtscheiding.

Eind 2007 lukte het een advocate van de Israëlische organisatie Mavoi Satum om schadevergoeding voor een vrouw te krijgen die jarenlang op haar *get* moest wachten. Dit was een belangrijk precedent, omdat men nu weet dat het mannen geld kan kosten als ze besluiten hun vrouw geen *get*

te geven⁹ en dat schadevergoeding losstaat van de overeenkomst die men in de rabbinale rechtbank is aangegaan. In de rabbinale visie echter is het vragen van compensatie voor iets waarvoor men binnen de *halacha* geen schadevergoeding behoort te krijgen, diefstal (Bentley & Lobenstein, 2011, p.18).

Rabbinale rechtbanken hebben in de afgelopen jaren ook bekeringen tot het jodendom geannuleerd, wanneer zij zagen dat de vrouw in kwestie niet leefde naar de regels van de *halacha*. Als reactie op een conflict tussen het orthodoxe opperrabbinat en een specifieke rabbijn werd in 2008 de bekering van diverse mensen ongeldig verklaard, waaronder ook van enkele vrouwen die een echtscheiding hadden aangevraagd. Deze vrouwen verloren daarmee elke aanspraak op wat hun normaal tijdens een echtscheiding zou toekomen. Na twee jaar van intensieve rechtsprocessen is de bekering van enkele van deze vrouwen overigens weer in ere hersteld. Het *Center for Women's Justice* in Israël strijdt er nu in het Hoge Gerechtshof voor om vragen aangaande de rechtsgeldigheid van een bekering buiten een echtscheidingsprocedure te houden, tenzij één van beide partijen dit onderwerp specifiek naar voren brengt¹⁰ (Het annuleren van bekeringen is net zo moeilijk te begrijpen als het annuleren van echtscheidingen, omdat een bekering als onomkeerbaar wordt gezien).

Het debat tussen vrouwenorganisaties en rabbinaten aangaande *igoen* wordt dus op het scherp van de snede gestreden, waarbij het duidelijk wordt dat het orthodoxe jodendom nog geen afdoende antwoorden heeft gevonden op de vragen waarmee de vrouwenbeweging haar confronteert (Stern, 2005, p.3-4).

Diaspora

In de Diaspora hebben joden de mogelijkheid van een religieus huwelijk af te zien. Toch trouwen ze graag onder een *choepa* – net zoals christenen in de kerk trouwen, terwijl ze er verder anders nooit komen.

Een rabbinaat heeft in de diaspora niet dezelfde mogelijkheden als in Israël, wanneer het tot een echtscheiding komt en de man een *get* weigert. Om een vrouw toch te kunnen helpen, is een aantal andere voorzorgsmaatregelen gangbaar. Zo worden in de Verenigde Staten vrijwel geen religieuze huwelijken gesloten, zonder dat er een *prenuptial agreement* is getekend. Daarnaast bestaat er in sommige landen ook de wettelijke mogelijkheid een civiele echtscheiding op te houden totdat 'alle blokkades tot mogelijk hertrouwen zijn opgeheven'. Dit zijn bedekte termen om aan te geven dat een man geen civiele echtscheiding kan ontvangen zolang hij geen *get* geeft. De New York *get* law is hier een voorbeeld van. Ook in Groot-Britannië kan sinds 2006 een *decree absolute* niet uitgesproken worden, zolang een man geen *get* geeft. In Nederland is eenzelfde wetsvoorstel ingediend, maar, voor zover ik weet, nog niet aangenomen.

Soms is het noodzakelijk gebruik te maken van de civiele wetgeving om ervoor te zorgen dat een man een *get* geeft, maar die volgorde wordt door rabbinaten niet toegejuicht. Het is namelijk halachisch wenselijk om elk geschil dat men met een andere jood heeft in een rabbinale rechtbank uit te vechten, zonder daarbij de civiele wetgeving in te schakelen. Een rabbinaat geeft er dus de voorkeur aan zaken rondom kinderen, alimentatie en verdeling van goederen in overleg met het rabbinaat te regelen waarna het koppel met de overeenkomst naar een civiele rechtbank kan gaan om

het wettelijk vast te leggen. In Manchester vraagt het rabbinaat daarom aan het koppel een document te ondertekenen, waarin men zich verplicht zich aan de bevindingen van het rabbinaat te houden. Dit document is rechtsgeldig, zodat men na de echtscheiding niet naar de civiele rechtbank kan stappen om de condities van de echtscheiding aan te vechten. Deze gang van zaken pakt niet altijd gunstig uit voor vrouwen. Neem bijvoorbeeld het geval van de Britse vrouw die dit document ondertekend had en daarmee elke aanspraak op gemeenschappelijke goederen verloor. Of van een vrouw die weigerde het document te ondertekenen en hierna werd blootgesteld aan zware emotionele chantage

Naast het gebruik maken van de civiele wetgeving kunnen joodse gemeenschappen zelf ook een hoop doen om mannen tot een vrijwillige *get* te bewegen. Zo is het mogelijk een man sociaal te isoleren: door hem niet op te roepen voor de *Thora*-lezing, niet uit te nodigen voor maaltijden, geen zaken met hem te doen et cetera. Hoewel dit een halachisch goedgekeurde vorm van dwang is, wordt zij maar weinig toegepast. Het actiefst hiermee is men in de Verenigde Staten, daar worden zelfs lijsten met namen van recalcitrante echtgenoten in joodse kranten geplaatst (Nusan Porter, 1995).

Nieuwe stappen

De bestudering van de historische ontwikkeling en toepassing van de twee Talmoedische stellingen aangaande vrouwen en van de invloed die zij hebben op het probleem van *igoen* bracht enkele opzienbarende zaken aan het licht. Zo werd de tweede stelling (dat een vrouw die om echtscheiding vraagt, eigenlijk een andere man op het oog heeft) in alle onderzochte echtscheidings-

zaken als veronderstelling teruggevonden. Op het moment dat een vrouw, en dan met name een niet-orthodoxe vrouw, naar het rabbinaat komt voor een echtscheiding, gaat deze ervan uit dat de ware reden voor de scheidingswens een andere man is. Dit vanwege het axioma dat 'in onze tijd vrouwen seksueel losbandig zijn'. Deze stelling is door de gehele geschiedenis al wel te horen (Rosh, Bet Yosef, E.H. 77:2-3; Ribash 361; R. Caro, Shoelchan Aroech, E.H. 77:2.), maar lijkt in alle zaken die ik bestudeerd heb zelfs een vaste veronderstelling te zijn geworden als reactie op de moderne samenleving. In plaats van onschuldig te zijn 'totdat het tegendeel bewezen is', moeten vrouwen kunnen aantonen dat de werkelijke reden voor de echtscheiding niet een andere man is.

Aan de eerste stelling (dat een vrouw een slecht huwelijk verkiest boven ongehuwd zijn) werd, op een enkele uitzondering na, in de rabbijnse literatuur steeds minder waarde gehecht. Hierin speelt onder andere de verbeterde positie van vrouwen in de wereld een rol. Rabbijn Moshe Feinstein (Igrot Moshe E.H. 1:79), één van de belangrijkste decisoren van de twintigste eeuw, schreef bijvoorbeeld 'de theoretische kans dat een vrouw vanwege de onmogelijkheid om financieel voor zichzelf te zorgen met een man zal trouwen die onacceptabel is, is zeer klein. Er is waarschijnlijk slechts een minimale hoeveelheid vrouwen die zo economisch wanhopig is'. Toch waren de vrouwen in mijn gemeenschap aan wie ik de tweede stelling voorlegde er in meerderheid van overtuigd dat deze wel klopt: een vrouw heeft het – nog steeds – nodig getrouwd te zijn en is daardoor bereid veel te accepteren. Dit is dan ook de reden waarom vrouwen die toch een echtscheiding aanvragen het zwaar te verduren hebben van hun zusters in de gemeenschap.

Duidelijk werd dat een wereldwijde oplossing voor het *igoen*-probleem diverse stappen vereist van zowel rabbinaten als joodse gemeenschappen. Ten eerste moeten rabbinaten erkennen dat er een probleem bestaat. Daarnaast moeten ze het zelfvertrouwen opbouwen dat ze de halacha voldoende begrijpen om hem zo creatief mogelijk toe te passen. Wanneer rabbinaten ervan overtuigd raken dat het voornamelijk de orthodoxe vrouwen zijn die lijden onder *igoen*, zijn ze misschien bereid de halacha aan te passen. Daarbij moeten ze dan de mogelijkheid van een klein percentage misbruik op de koop toenemen. Binnen joodse gemeenschappen zullen wereldwijd veel gevallen van *igoen* opgelost kunnen worden, als men duidelijk aangeeft dat *get*-weigering onacceptabel is. Hierbij is een opnieuw doordenken van culturele gebruiken aangaande het huwelijk noodzakelijk.

Noten

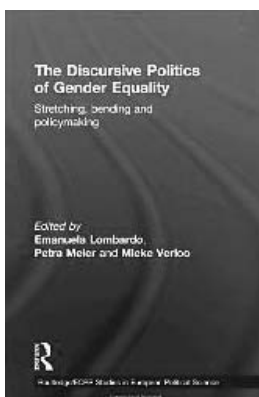
- 1 Wat betreft het huwelijk schrijft de Talmoed, Kid. 2b 'Met haar instemming, ja; zonder haar instemming, nee'. Aangaande een echtscheiding zegt de Mishna, Yeb. 14:1 'Een vrouw kan gescheiden worden zowel met als zonder haar instemming'. Echter sinds de *takkanah* (rabbinaal regelgeving) van Rabbenu Gershom (11^e eeuw) kan een vrouw niet tegen haar wil gescheiden worden.
- 2 Het woord '*mamzer*' wordt vaak vertaald met 'bastaard' bij gebrek aan een betere vertalingsoptie. Een *mamzer* is echter een kind geboren uit een verboden relatie en niet een kind geboren buiten een huwelijksband om. Een *mamzer* is in alle opzichten een jood, maar mag nooit huwen met een jood die geen *mamzer* is. De enige huwelijkskandidaten die een *mamzer* heeft, zijn andere *mamzerim* of bekeerlingen tot het jodendom. Kinderen van een *mamzer* blijven tot in eeuwigheid ook *mamzerim*.
- 3 Hoewel de meeste *prenuptial agreements* op de man zijn gericht, is er sinds enkele jaren ook een omgangscontract dat beide partners ondertekenen. Deze 'overeenkomst van wederzijds respect' is opgesteld door Rachel Levmore, rabbijn Elyashiv Knohl en rabbijn David ben Sasson.
- 4 Als orthodoxe jood kan ik de naam van G-d niet volledig schrijven voor het geval dat het papier waarop dit geschreven is, vernietigd en daarmee de naam van G-d uitgewist zal worden.
- 5 Hierdoor zijn er regelmatig lezingen over wat een vrouw mag dragen, hoe lang haar pruik mag zijn (orthodox-joodse vrouwen bedekken hun haar vanaf hun huwelijk) en de hoeveelheid make-up die acceptabel is. Er is hierin een dunne lijn te bewandelen tussen het aantrekkelijk zijn voor je man en tegelijkertijd niet teveel aandacht te trekken van andere mannen.
- 6 Wanneer slechts één partner een echtscheiding wil, moet deze partner kunnen aantonen dat er een geldige reden is waarom een echtscheiding noodzakelijk is. Het simpel uitgekeken zijn op je partner is halachisch gezien geen gegronde reden voor een echtscheiding.
- 7 In de Talmoed wordt een aantal situaties beschreven waarin een man gedwongen moet worden een echtscheiding te geven. Een daarvan is wanneer de vrouw gedwongen was tot het huwelijk. In zo'n geval kan het rabbinaat druk uitoefenen op de man om een *get* te geven.
- 8 Voor een overzicht van deze organisaties bekijk de website <http://icar.org.il/en/organizations>.
- 9 Bericht op Gettlink van 23 december 2007. Gettlink is een e-mail forum voor *igoen* en mogelijke oplossingen.
- 10 Zie <http://www.cwj.org.il>

Literatuur

- Bentley B. & Lobenstein Y. (2011). Court upholds agunah's right to damages. *Jewish Tribune*. 10 February 2011, p. 18.
- Haberman B.D. (2009). Divorcing Ba'al: the sex of ownership in Jewish marriage. In: D. Ruttenberg (Ed.). *The passionate Torah. Sex and Judaism*. (p. 36-57) New York: New York University Press.
- Halperin-Kaddari R. (2005). *Solutions to the agunah problem: barriers and backlash*. [WWW-document]. URL: <http://www.jofa.org/pdf/jofa2005summeradd.pdf>. [2005]
- Knol S. (2008). *An historical overview of some overt ideological factors in the development of the agunah problem*, [WWW-document]. URL: <http://www.mucjs.org/Knol.pdf> [2009]
- Layish A. (1975). *Women and Islamic law in a non-Muslim state. A study based on decisions of the shari'a courts in Israel*. Jeruzalem Israel Universities Press.
- Lichtenstein A. (2005). Formulating responses in an egalitarian age: an overview. In M.D. Stern (Ed.), *Formulating responses in an egalitarian age* (p. 33-51). The Orthodox Forum. London: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Nusan Porter J. (Ed.) (1995). *Women in chains. A sourcebook on the agunah*. New Jersey. Jason Aronson Inc.
- Piskei Din Rabbani'im* 4. 342-346. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- R. Caro, *Shoelchan Aroech*, E.H. 77:2. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- R. Moshe Feinstein, *Igrot Moshe* E.H. 1:79. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- Rabbenu Tam, *Sefer haYashar* 24:8. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- Ribash 361. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- Rosh, *Responsa* 35:2; 43:7-8. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- Rosh, *Bet Yosef*, E.H. 77:2-3. [Bar Ilan Responsa CD-Rom, versie 14+].
- Segalovits B. (2005). Bleak outlook for pre-nuptial agreements. *Jewish Tribune*, 24 February 2005, p. 8.
- Stern M.D. (2005). Egalitarianism and halakha: an introduction. In: M.D. Stern (Ed.), *Formulating responses in an egalitarian age* (p. 1-32). The Orthodox Forum. London: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Weiss S. (2006). The Aguna conference that wasn't. *Jerusalem Post*, 20 november 2006. OpEd piece.

- ▶ **Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe**
 The Greek Review of Social Research, special issue
Verloo M. & Pantelidou Maloutas, M. (Eds.) (117 B'/2005)
 251 pgs \$15.23, GR ISSN 0013-9696

- ▶ **Multiple meanings of gender equality. A critical frame analysis of gender policies in Europe**
Verloo, M. (Ed.) (2007)
 Budapest: CPS Books, Central European University Press
 309 pgs paperback \$34.95 / € 27.95 / £19.95, ISBN 978 963 9776 08 1

- ▶ **The discursive politics of gender equality. Stretching, bending and policymaking**
Lombardo E., Meier P. & Verloo M. (Eds.) (2009)
 London: Routledge/ECPR Studies in European Political Science

De vele betekenissen van gelijkheid

De Europese Unie mag van burgers nogal eens kritiek oogsten, onderzoekers laven zich al enige jaren met veel plezier aan de subsidiekranen. Daardoor ondervindt vooral het vergelijkend onderzoek naar emancipatiepolitiek en -beleid in de zich moeizaam verenigende staten een enorme stimulans. Diepgravend vergelijkend onderzoek in meerdere landen is voor individuele onderzoekers moeilijk te realiseren; nog afgezien van de taalbarrière is het ook vaak te arbeidsintensief om beleid in meer dan twee of drie landen behoorlijk te leren kennen. De verschillende financieringsprogramma's van de Unie maken het mogelijk met meerdere onderzoekers in verschillende landen over een langere periode onderzoek te doen. Het onderzoeksproject *Magieeq* is een van de resultaten daarvan: het is gefinancierd in het kader van het Vijfde Kaderprogramma voor onderzoek van de Europese Commissie en uitgevoerd in de periode 2003-2005. De resultaten van het onderzoek zijn intussen neergelegd in een tweetal bundels: *Multiple meanings of gender equality* onder redactie van de Nijmeegse hoogleraar Mieke Verloo en een themanummer van *The Greek Review of Social Research* onder redactie van Mieke Verloo en Maro Pantelidou Maloutas. Eind 2009 verscheen nog *The discursive politics of gender equality* onder redactie van Emanuela Lombardo, Petra Meier en Mieke Verloo, waarin door een aantal auteurs wordt teruggeblikt op centrale thema's van het onderzoek.

In *Multiple meanings of gender equality. A critical frame analysis of gender politics in Eu-*

rope wordt het onderzoeksontwerp uitgelegd. De inspiratiebron daarvoor is het boek van de Australische onderzoekster Carol Lee Bacchi, *Women, policy and politics. The construction of policy problems* (1999). Beleidsproblemen, schrijft Bacchi, worden meestal zo beschreven dat het lijkt alsof we allemaal wel weten wat nu eigenlijk het probleem is. Dat is een vergissing; verschillende actoren in het beleidsproces hanteren meestal verschillende definities van een probleem en staan in het verlengde daarvan ook verschillende typen oplossingen voor. Bacchi laat in haar boek – intussen een klassieker in de feministische bestuurskunde – op een heldere manier zien hoe dit uitwerkt in het emancipatiebeleid als het gaat om bijvoorbeeld gelijke beloning, onderwijs of seksueel geweld. Bacchi's zogenaamde 'What's the problem-approach' wordt in het Mageeq-onderzoek toegepast om probleemdefinities, hier *policy frames* genoemd, te onderzoeken in het beleid van de Europese Unie zelf en in dat van zes lidstaten: Oostenrijk, Nederland, Hongarije, Slovenië, Griekenland en Spanje.

De methodiek van Mageeq is vernieuwend: met behulp van het programma Kwalitan (computerondersteunde kwalitatieve data-analyse) is een groot aantal beleidsstukken geanalyseerd. Daartoe is een schema opgesteld met 'leidende vragen', onderverdeeld in categorieën zoals: wie spreekt hier? Wat is de diagnose, wat is de prognose en welke rollen worden daarin toebedeeld aan de verschillende participanten in het beleid? Stelt u dat allemaal voor in zes landen en de EU en in zeven talen en er ontstaat hopelijk een beeld van de indrukwekkende hoeveelheid arbeid die door de samenwerkende onderzoeksters is verricht.

Achttien onderzoeksters schreven in *Multiple meanings of gender equality* in wisselende samenstelling aan tien hoofdstukken. Mieke Verloo en haar Madrileense collega Emanu-

ela Lombardo leggen in deel I uit waarom voor deze opzet is gekozen. Doel van het onderzoek is om de verschillende betwiste betekenissen van gendergelijkheid in kaart te brengen en te bestuderen in verschillende politieke en geografische contexten in Europa. Als leidraad dienden een aantal discussies binnen het feminisme. Om te beginnen wordt een indeling in mogelijke feministische *frames* gemaakt: gaat het om 'inclusion', incorporatie van vrouwen in maatschappelijke terreinen die tot dusver voor ze gesloten waren, gaat het om 'reversal', opwaardering van vrouwelijke waarden, zoals dat in het vroege Nederlandse emancipatiebeleid zo mooi heette, of gaat het om 'displacement', het transformeren van gegerende waardesystemen als zodanig? Verder vragen de onderzoeksters zich af wat de plaats is van intersectionaliteit oftewel de cumulatie van genderongelijkheid met andere ongelijkheden, wie of wat stem krijgt in het beleidsproces en of en hoe 'het politieke' is veranderd met betrekking tot de scheiding persoonlijk/politiek. Jammer genoeg zijn deze interesses niet systematisch verwerkt in het analysekader, zodat het in de verschillende hoofdstukken een beetje zoeken is naar de grote lijnen die hier zijn uitgezet. In het tweede hoofdstuk geeft Lombardo samen met de Antwerpse onderzoekster Petra Meier een inleiding in het beleid van de Europese Unie vanaf 1995.

In deel II vinden we de meest substantiele hoofdstukken. Beleid op het gebied van politieke vertegenwoordiging, gezin en geweld achter de voordeur tussen 1995 en 2005 wordt vergeleken. Daarbij wordt steeds eerst een verhandeling gehouden aan de hand van feministische literatuur over de verschillende manieren waarop daarin over de problemen is geschreven en daaruit worden verschillende policy frames gedestilleerd. Vervolgens wordt gekeken welke van die frames in beleidsnota's in de verschillende landen voorkomen en in

welke mate. Deel III past eigenlijk niet in het schema van vergelijkend onderzoek; in een hoofdstuk over prostitutie in Oostenrijk en Slovenië zit het vergelijkende perspectief nog enigszins, maar de hoofdstukken over homoen lesbische rechten in Spanje, anti-discriminatiepolitiek in Hongarije en migratiebeleid in Nederland zijn monografieën die op zich interessant zijn, maar het blijft onduidelijk waarom ze hier zijn opgenomen.

In hoofdstuk X, oftewel deel IV, trekken Mieke Verloo, Maria Bustelo (Madrid) en Emanuela Lombardo conclusies uit het onderzoek. Daar komen ook de grote lijnen uit de inleiding weer aan de orde. Gendergelijkheid als doelstelling, zo stellen ze, betekent in de praktijk van het beleid steeds iets anders. Het wordt breed opgevat, of juist ingeëngd en het wordt vaak ondergeschikt gemaakt aan andere beleidsframes (p. 281). Die conclusie is in het voorgaande inderdaad uitgebreid onderbouwd. Hier komen de auteurs ook weer terug op de verschillende feministische policy frames en de mate waarin die zijn aangetroffen. Dominant in alle landen is het 'inclusion' frame: 'meer vrouwen in'. Dat blijkt overal de belangrijkste doelstelling van het beleid te zijn. De andere twee typen policy frames, namelijk opwaardering van vrouwelijke waarden en transformatie, zijn vrijwel afwezig. In de laatste alinea's wordt gepleit voor meer onderzoek naar de redenen waarom die twee strategieën kennelijk niet worden omgezet in beleid.

Multiple meanings of gender equality is verschenen in 2007 en vormt het eindverslag van het onderzoek. Al in 2005 is echter tussentijds verslag gedaan van de voortgang van het onderzoek in een themanummer van *The Greek Review of Social Research*. De verschillende versies van hetzelfde materiaal gunnen de lezer een uniek inkijkje in de keuken van het onderzoek. Zoals iedereen die ooit met dit bijltje gehakt heeft, weet, is er vaak een

wereld van verschil tussen de oorspronkelijke plannen en het uiteindelijk uitgevoerde onderzoek. Hoe veranderden de ambities van de onderzoeksters en welke gevolgen had dat voor het onderzoeksdesign? Het themanummer is des te meer interessant, omdat daarin ook bijdragen staan over het onderzoeksontwerp van inspirator Carol Lee Bacchi en van de Zweedse methodologe Marin Rönnblom.

Opvallend is dat het project in de *Greek Review* nog expliciet wordt gepresenteerd als een bijdrage aan de implementatie van gendermainstreaming in Europa. In 'Mainstreaming gender equality in Europe' citeert Mieke Verloo met kennelijke instemming twee onderzoekers die volgens haar laten zien dat:

'the understanding and adaptation of the Gender Mainstreaming concept varies widely in the Member States of the EU, ranging from the equation of the concept with equal opportunities and equality to its being understood as affirmative action, equal treatment, equal participation, and reform of government. As a result, there is no common general understanding of the concept across the various Member States, and – even more importantly – most policies implemented in Member States are just a continuation of previous policies' (Verloo, 2005, p. 14).

In de inleiding van het eindverslag *Multiple meanings* komt het begrip gendermainstreaming echter nauwelijks nog voor en de suggestie dat Europa door onderzoek op de goede weg geholpen kan worden, lijkt daar ver weg. Ook de categorisering van policy frames heeft een subtiele verandering ondergaan. In de *Greek review* worden gelijke behandeling in wetgeving, specifiek beleid gericht op gelijke uitkomsten en gender mainstreaming ('identifying gender biases in current policies, and assessing the impact

of these gender biases in the reproduction of gender equality') onderscheiden. De gedachte dat gendermainstreaming in onderzoek kan worden gebruikt als een eenduidige analytische categorie is in *Multiple meanings* kennelijk verlaten.

In het artikel 'The MAGEEQ project: Identifying contesting meanings of <<gender equality>>' in de *Greek Review* legt Carol Bacchi uit waarom zij liever de term 'discourse' gebruikt dan het begrip 'policy frame'. De term policy frame suggereert dat het om bewust strategisch taalgebruik zou gaan, terwijl de term discourse in Bacchi's interpretatie verwijst naar de diepliggende vanzelfsprekendheden in politiek theoretische debatten. Zij stelt dat de rol van intentie in het beleidsproces niet goed genoeg is doordacht. Hanteren actoren in het beleidsproces met opzet bepaalde manieren van spreken over een beleidsprobleem om meer kans te maken hun punt te maken? Of wordt een bepaalde manier van spreken over een beleidsprobleem gehanteerd, omdat de spreker zich alternatieve conceptualiserings van het probleem eenvoudigweg niet voor kan stellen? Reflectie op de bedoelingen van actoren is volgens Bacchi ook van belang om de impliciete vooronderstellingen van feministen zelf aan de oppervlakte te brengen. Ten derde is er dan nog de vraag naar de effecten van discoursen: hoe wordt de zelfopvatting van de objecten van beleid gevormd door de manier waarop over ze gesproken wordt? Bacchi vindt dat bij het maken van een onderzoeksontwerp rekening moet worden gehouden met deze verschillende manieren waarop mensen in het beleidsveld staan.

Wie krijgt haar zin? Wier stem klinkt door in beleidsnota's? Op die vragen willen ook de onderzoeksters van Mageeq graag een antwoord, maar het is moeilijk dat te destilleren uit beleidsnota's alleen. Die interesse is uiteindelijk neergeslagen in de introductie van de categorie 'stem': wie spreekt in de beleids-

tekst. Het gedeelte daarover in de inleiding van *Multiple meanings* is echter weinig specifiek over het wie, wat, waar en waarom van die 'stemmen'. Dat is ook niet zo gek, want daar ging het onderzoek in eerste instantie slechts zijdelings over. Wel wordt hier een uitgebreide verhandeling gehouden over de verhouding tussen feministische 'experts' en een feministische 'civil society' die een beetje blijft steken in de vraag of we die wel tegenover elkaar kunnen en moeten plaatsen. Iets meer aandacht voor beleidsprocessen zou hier tot andere vragen leiden: waar en in welke omstandigheden krijgen vrouwen kansen als de expert of als lid van de civil society en welke grenzen stelt dat aan hun functioneren?

Mijn indruk is dat zich hier de zwakte manifesteert van een onderzoeksontwerp dat zich volledig concentreert op de teksten van beleidsnota's. Omdat deze het eindproduct zijn van het beleidsproces, is het moeilijk om iets te zeggen over de oorzaken en effecten van beleidsveranderingen. Interviews met beleidsmakers hadden hier voor meer informatie kunnen zorgen. In het hoofdstuk over emigratiebeleid in Nederland 'A closer look at the intersection of gender equality and migration in the Netherlands' laten de auteurs – Conny Roggeband en Mieke Verloo – wel fraai zien hoe in de loop van de jaren de zorg om de migrerende vrouw in Nederland dominant is geworden en de aandacht voor genderverhoudingen onder andere soorten vrouwen vrijwel van het speelveld is geveegd. De lezer blijft echter zitten met de vraag naar het hoe, door wie en waarom. Een analyse van actoren in het beleidsproces zou daarin meer klaarheid kunnen scheppen.

Een ander probleem van vergelijkend onderzoek zien we bij de analyse van beleid in Nederland op het gebied van politieke vertegenwoordiging. Ergens moet een grens worden getrokken, maar beleid loopt in verschillende landen gewoonlijk niet gelijk op.

De beperking van het onderzoek tot nota's uit een bepaalde periode, leidt dan gemakkelijk tot vreemde conclusies. In een artikel in het *Greek review* van Meier, Lombardo, Bustelo en Pantelidou Maloutas 'Gender mainstreaming and the benchmarking fallacy of women in political decision-making' wordt Nederlandse beleidsmakers verweten vanaf midden jaren negentig niets meer aan dit beleidsterrein te doen. Dat verwijt komt terug in het hoofdstuk 'Taming the male sovereign? Framing gender inequality in politics in the European Union and the Member States' van Lombardo, Jalušič, Pantelidou Maloutas en Sauer in *Multiple meanings* (p.93). Daar wordt geconcludeerd dat in Nederland politieke partijen nauwelijks verantwoordelijk worden gehouden voor de ondervetegenwoordiging van vrouwen. In de jaren tachtig, voorafgaand aan de periode die het onderzoek bestrijkt, is echter in Nederland wel degelijk effectief beleid gevoerd, juist op dat punt. In het Nederlandse hoofdstuk over geweld is gelukkig wel over de randen van de onderzochte periode heen gekeken.

In de laatste concluderende alinea's van *Multiple meanings* wordt ingegaan op het gebrek aan rationaliteit van beleidsprocessen: oplossingen passen niet op probleemdefinities of komen uit de lucht vallen, terwijl problemen soms jarenlang op de beleidsagenda blijven staan zonder ooit tot een rationeel beleidsprogramma te leiden. Terecht wordt hier gezegd dat dit niet alleen maar negatief is, maar ook kansen kan bieden voor feministische actoren om het beleidsproces in hun eigen richting om te buigen. Toch vraag je je ook daar onwillekeurig af waarom in sommige gevallen feministen wel in staat zijn hun kansen te grijpen en in andere niet.

In de bundel *Discursive politics* is het eerste gedeelte opnieuw gewijd aan de filosofische achtergronden van bestuurskundig onderzoek. Carol Bacchi buigt zich weer over

de problemen van *agency* en intentionaliteit en verschillende auteurs laten zien hoe de betekenis van gendergelijkheid ingeëngd, verbreed en verbogen wordt in de loop van beleidsprocessen. Hier vinden we ook interesse in de problemen van intersectionaliteit, onder andere in een interessant artikel van Myra Marx Ferree, die de politieke cultuur van Duitsland vergelijkt met die van de Verenigde Staten, om uit te leggen hoe het komt dat de verbinding tussen gender en ras in beide landen volkomen verschillend wordt behandeld.

In de laatste hoofdstukken wordt teruggeblikt op het Mageeq-onderzoek. Emanuela Lombardo en Petra Meier gaan weer in op het gebrek aan rationaliteit in beleidsnota's en hoewel hier nog steeds wordt geprobeerd begrip te wekken voor het waarom – beleid kent altijd vele moeders – en de mogelijkheden daarvan – losse draden kun je ook aangrijpen – wordt hier toch wel toegegeven dat beleid zonder duidelijk doel en zonder middelen misschien überhaupt weinig kans op succes heeft. Maria Bustelo en Mieke Verloo pleiten – ondanks tekortkomingen – toch voor meer onderzoek naar beleid dat nog in de steigers staat. Juist de systematische studie van de discursieve inhoud van voorgenomen beleid, zo stellen ze, maakt ons bewust van de verschillende betekenissen van de concepten die daarin samenkomen. '...design evaluation can contribute to more accountability through necessary processes such as collective awareness, shared visions and negotiations.' In deze laatste zin resoneert de kritiek die hier wordt geleverd op de praktijk van de gender-effectrapportages. Dat is in laatste instantie toch een technocratische praktijk; de grote winst van een onderzoek naar uitgangspunten van beleid is juist de bijdrage die het kan geven aan democratische reflectie. In een slothoofdstuk wordt dit nog eens uitgebreid onder de aandacht gebracht.

Het is waardevol om de hele gang van onderzoeksontwerp, naar verslag, naar reflectie op het onderzoek zo uitgebreid te kunnen volgen. Om te zien hoe inzichten veranderen en hoe we – hopelijk – gezamenlijk wijzer worden. De open en diepgravende manier waarop beleidsnota's in dit onderzoek zijn geanalyseerd, levert inzichten op die met meer oppervlakkige methoden nooit zo aan het licht waren gebracht. De vergelijking van een aantal verschillende landen is ingewikkeld, stelt hoge eisen aan conceptualisering en maakt dat onderzoeksters zich moeten onderwerpen aan een regime dat ze deels zelf nooit zo zouden hebben gekozen. Die spanning is hier en daar best te zien, maar de worsteling van feministische ego's, die dit soort vergelijkend onderzoek ook altijd is, is uiteindelijk toch zeer de moeite waard. Gelukkig heeft de Europese Unie al weer een nieuwe subsidieronde achter de rug, waar we over een aantal jaren de vruchten van zullen mogen plukken.

Jantine Oldersma

Literatuur

Bacchi, C. L. (199). Women, policy and politics. The construction of policy problems. London: Sage Publications.

PROEFSCHRIFTSAMENVATTINGEN

► Transferring knowledge about sex and gender: Dutch case studies

Utrecht: Universiteit Utrecht, 2010
ISBN 978-94-6103-005-4
285 blz.

Sinds de jaren zeventig heeft Vrouwenstudies zich in Nederland ontwikkeld tot een duidelijk omliggend gebied van onderzoek en onderwijs. Toch ervaren veel beoefenaars van Vrouwenstudies een discrepantie tussen hun ambities om kennis over sekse en gender in de samenleving te laten gelden en de mate waarin die kennis daadwerkelijk wordt gebruikt. Deze zogenaamde Vrouwenstudieskenniskloof vormt het uitgangspunt van mijn proefschrift.

Omdat er weinig bekend is over de redenen voor het ervaren gebrek aan overdracht en integratie van Vrouwenstudieskennis, heb ik vier cases onderzocht waarin kennis uit Vrouwen- en Genderstudies kon doordringen in praktijken zowel binnen als buiten de academie: de opleiding van artsen, het personeelsbeleid van Nederlandse universiteiten, de samenstelling van de Nederlandse Canon en de maatschappelijke activiteiten van afgestudeerden. Met mijn proefschrift beoog ik bij te dragen aan een beter begrip van de manier waarop kennisoverdracht plaatsvindt en aan een beter inzicht in de factoren die de integratie van sekse- en genderkennis beïnvloeden.

Het theoretische kader voor mijn onderzoek heb ik ontleend aan de kennissociologie, namelijk kennisutilisatietheorieën, feministische wetenschapsstudies en Mode 2. Kennisutilisatietheorieën wijzen concrete factoren aan, in het bijzonder de interacties tussen kennisproducenten en -gebruikers, die op

de integratie van kennis in de maatschappij van invloed kunnen zijn. Feministische wetenschapsstudies richten zich vooral op de sociaal-politieke context die kennisproductie beïnvloedt en vragen aandacht voor de machtsaspecten van kennis(overdracht), ook in de relaties tussen de actoren. Mode 2 benadrukt de wederzijdse relaties tussen wetenschap en samenleving en vat kennis op als kennisproducten en als academisch opgeleide mensen ofwel 'belichaamde kennis'. Door het combineren van deze theoretische benaderingen hoop ik met mijn proefschrift ook een bijdrage te leveren aan het verbete-

ren van theorieën over kennisoverdracht en -integratie.

In mijn onderzoek concludeer ik dat kennisoverdracht, ook wel aangeduid als 'knowledge transfer' of 'innovatie', een interactief en politiek proces is, waarin verschillende factoren en interventies een rol spelen. Het is geen lineair proces en het houdt een wisselwerking in tussen producenten en gebruikers, waarbij kennisintegratie niet alleen tijdens de toepassingsfase, maar ook in de fasen van kennisproductie en -disseminatie plaatsvindt. Door deze meerdimensionale opvatting van kennisintegratie is het mogelijk om meer integratie van Vrouwenstudieskennis in de maatschappij waar te nemen. Een duurzame en intense relatie tussen wetenschappers, kennisgebruikers en intermediaire actoren blijkt bovendien een van de factoren met een positief effect op kennisintegratie. Zo bevorderde de langdurige interactie tussen Vrouwenstudiesonderzoekers en (universitaire) beleidsmakers de integratie van kennis over vrouwen in de wetenschap in het Aspasia-programma. Om een betere kennisbenutting te realiseren zouden Vrouwenstudiesbeoefenaars vanaf het begin maatschappelijke partners moeten betrekken bij de opzet van hun wetenschappelijk onderzoek.

Een volgende conclusie is dat de Vrouwenstudieskenniskloof in werkelijkheid kleiner is dan in de perceptie van veel Vrouwenstudiesbeoefenaars. Wanneer je bedenkt dat er verschillende types van kennisintegratie mogelijk zijn en dat kennis niet alleen bestaat uit kennisproducten, maar ook functioneert als belichaamde kennis, ontstaat er een positiever beeld van het gebruik van Vrouwenstudieskennis. Dan vindt kennisintegratie namelijk ook plaats wanneer theorieën of concepten niet volledig worden geïntegreerd in maatschappelijke praktijken. Want zelfs wanneer kennis wordt geïntegreerd op een gedepoliteerde manier, blijken beleidspraktijken

te kunnen veranderen. In het Aspasia-programma troffen beleidsmakers bijvoorbeeld maatregelen voor de positieverbetering van vrouwen in de wetenschap zonder meteen voorvechters te worden van gendergelijkheid. In dezelfde denktrant is de betekenis van Vrouwenstudies voor haar afgestudeerden op te vatten als kennisvalorisatie, dat wil zeggen, de creatie van maatschappelijke en economische waarde. Uit mijn interviews blijkt namelijk dat Vrouwenstudiesafgestudeerden als *change agents* met een genderbril fungeren. Ook valorisatie van Vrouwenstudieskennis mag dus worden begrepen als een vorm van kennisintegratie.

Een laatste belangrijke conclusie vind ik dat machtsaspecten duidelijk een rol spelen in processen van kennisoverdracht. Deze machtswerking verdwijnt niet door kennisoverdracht anders te conceptualiseren. Zowel de machtsverhoudingen tussen betrokkenen als de partijdigheid van kennis hebben invloed op kennisintegratie. Die invloed is soms positief en soms negatief, zo bleek uit mijn casestudies. Zo lijkt een positieve invloed te zijn uitgegaan van de relatief machtige positie van de leidster van het project ter integratie van Genderstudies in het medisch curriculum. Haar toegang tot de nationale gremia waarin men zich bezighoudt met medisch onderwijs, was cruciaal om curricula gendersensitiever te maken. Een negatieve invloed werd zichtbaar in de Canon-case waar de canoncommissie kennis uit Vrouwengeschiedenis te politiek en te specifiek vond; dit heeft de kennisintegratie belemmerd. Een deel van de ervaren kenniskloof is dus het gevolg van machts effecten. Daarom pleit ik ervoor machtsverhoudingen te betrekken in theorieën en verklaringen voor het succes of falen van kennisoverdracht.

Jeannette van der Sanden

Het proefschrift is beschikbaar in het digitaal wetenschappelijk archief van de Universiteit Utrecht: <http://jigitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2010-0610-200204/UUindex.html>.

Een bewerkte uitgave van het proefschrift is gepubliceerd door Edizioni Plus – Pisa University Press (ISBN: 978-88-8492-712-5). Deze is te downloaden via <http://www.cliohres.net> en exemplaren kunnen ook besteld worden via <http://www.edizioniplus.it>.

► Kiezen voor kinderen?

Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975

Hilversum: Verloren, 2010

Volgens het stereotiepe beeld baarden katholieke vrouwen tot ver na de Tweede Wereldoorlog onder druk van de pastoor meer kinderen dan ze eigenlijk wilden. In mijn proefschrift toon ik aan dat dit beeld bijstelling verdient. Op basis van pershistorisch onderzoek en *oral history* onderzocht ik hoe in de periode 1950-1975 opvattingen over moederschap, gezinsgrootte, geboorteregeling en seksuele moraal wijzigden in vrouwentijdschriften én of en zo ja, hoe deze tijdschriften hiermee van invloed waren op hun katholieke lezeressen. Mijn boek bestaat uit twee delen. Enerzijds analyseerde ik hoe in de populaire vrouwentijdschriften *Beatrijs*, *Libelle*, *Margriet* en in het blad van het Katholiek Vrouwengilde *Doorkijk*, in de periode 1950-1975 werd geschreven over de genoemde thema's. Anderzijds onderzocht ik via 25 kwalitatieve interviews met toenmalige lezeressen wat deze vier vrouwentijdschriften en hun inhoud voor hun katholieke lezeressen betekenden. Werden de vrouwen door de tijdschriften beïnvloed in het nemen van beslissingen over gezinsgrootte en geboorteregeling? De vrouwen zijn benaderd via oproepen in vrouwenbladen en de 'sneeuwbalmethode'. De interviews zijn gehouden in de tweede helft van 2005 en de eerste helft van 2006. De criteria die ik stelde waren dat de vrouwen in de periode 1950-1975 een gezin met kind(eren) hadden, een of meerdere van de vier vrouwentijdschriften lezen en zichzelf als katholiek beschouwden in die tijd. De interviews zijn gehouden aan de hand van een halfgestructureerde vragenlijst. Het doel van de interviews was te onderzoeken welke dimensies, thema's, representaties

en bewoordingen vrouwen gebruikten om hun gevoelens, gedachten, kennis en ervaringen te verwoorden.

Uit de tijdschriftanalyses blijkt dat de berichtgeving in *Libelle*, *Beatrijs* en *Margriet* tot eind jaren zestig op het terrein van geboorteregeling eerder 'volgend' dan 'trendsetzend' was. Tot eind jaren zestig schreven ze nauwelijks over anticonceptie en beperking van de gezinsgrootte, maar na die tijd deden ze dat veel en positief. Uitzondering hierop vormde het kleinschalige niet-commerciële tijdschrift van het KVG *Doorkijk* dat wel al eerder positief over geboorteregeling schreef.

In het tweede deel van mijn boek analyseer ik 25 kwalitatieve interviews met oud-lezeressen. De geïnterviewden waren allen katholiek en stichtten of hadden een gezin in de periode 1950-1975. Hoewel de toenmalige levens van de vrouwen in veel opzichten aansloten bij de inhoud van de vrouwenbladen, lieten de vrouwen zich naar eigen zeggen wat betreft geboorteregeling en ideeën over gezinsgroot-

te niet door de berichtgeving in de tijdschriften beïnvloeden. Hoewel de tijdschriften niet over geboorteregeling schreven, wilden de lezeressen hier wel graag informatie over krijgen. Ook bleek dat katholieke vrouwen in de jaren vijftig en zestig volop aan geboorteregeling deden, ondanks de kerkelijke verboden op dit terrein. Diverse omstandigheden speelden hierin een rol. Hoewel de geïnterviewden soms controle en druk voelden van de kerk en hun sociale omgeving, deden ze vrijwel allemaal gedurende een zekere tijd aan geboortebeperving. De behoefte om aan geboorteregeling te doen, woog dus zwaarder dan gevoelde bezwaren. Er was in de jaren zestig dan ook geen sprake van een breuk in het denken en handelen van katholieken over geboorteregeling, maar continuïteit ten opzichte van de jaren vijftig en ook daarvoor.

Als de tijdschriften slechts een beperkte invloed hadden op de geboortebeperving van de geïnterviewde lezeressen, welke factoren speelden dan wel een rol? Ik leerde uit de interviews dat de motieven voor het doen aan geboortebeperving varieerden. Ze werden onder andere ingegeven door de gezinsgrootte van het ouderlijke gezin van de geïnterviewden, gezondheidsredenen, praktische en financiële bezwaren, ideële en morele overwegingen. Informatie over geboorteregeling werd via diverse kanalen verkregen: literatuur, kennissen, voorlichtingsavonden, voorlichtingsboeken, de huisarts, de radio en bepaalde kranten en tijdschriften.

Marloes Hülsken

► **Women's rights are human rights**

The practice of the United Nations Human Rights Committee and the Committee on Economic, Social and Cultural Rights

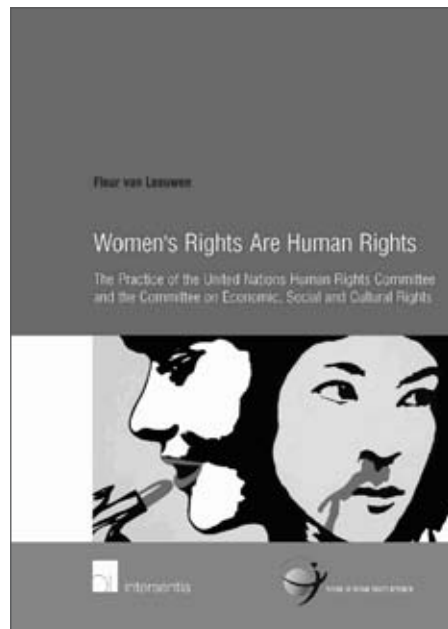
Antwerpen: Intersentia, 2009.

Proefschrift Universiteit Utrecht (318 blz.; € 75,00)

Verkrachting, huiselijk geweld, gedwongen prostitutie: het raakt vele vrouwen wereldwijd. Daarnaast sterven er elk jaar meer dan een half miljoen vrouwen onnodig, omdat er geen zwangerschapsgerelateerde zorg voorhanden is of omdat ze gedwongen zijn een onveilige abortus te ondergaan. Gebrek aan kraamzorgvoorzieningen, de politie die niet optreedt tegen huiselijk geweld, en douanebeamten die een oogje dichtknijpen als een groep vrouwen in een vrachtwagen de grens over wordt getransporteerd: het resulteert in schendingen van mensenrechten. Toch besteedden de internationale mensenrechtenorganen van de VN tot voorkort nauwelijks aandacht aan deze praktijken.

Met de leus 'Women's rights are human rights!' bracht een lobby van vrouwenrechtenorganisaties tijdens de Wereldconferentie Mensenrechten in 1993 in Wenen, deze grove tekortkoming van het internationale mensenrechtensysteem aan het licht. De 171 aldaar vertegenwoordigde staten erkenden dat het internationale systeem jegens vrouwen tekortschoot en riepen de mensenrechtenorganen van de VN op om mensenrechten van vrouwen een integraal onderdeel van hun werk te maken. De organen beloofden beterschap.

In mijn promotieonderzoek heb ik onderzocht of twee van deze mensenrechtenorganen dat in de praktijk ook daadwerkelijk hebben gedaan. Mijn onderzoeksvraag was: voldoet het werk van het VN-Mensenrechten-

comité (*UN Human Rights Committee: HRC*) en het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (*Committee on Economic, Social and Cultural Rights: CESCR*) als het om de lichamelijke integriteit van vrouwen gaat aan de oproep uit 1993?

Om deze vraag te beantwoorden, heb ik allereerst onderzoek gedaan naar de oorspronkelijke vraag. Hiervoor heb ik onder meer de Weense Verklaring en Actieprogramma van 1993, de Beijing Verklaring en het Platform voor Actie van 1995, het slotdocument van de Vierde Wereldvrouwenconferentie, verschillende VN-rapporten die ingaan op de oproep van Wenen en literatuur over mensenrechten van vrouwen onderzocht. Op basis hiervan kon ik vaststellen dat de comités, willen zij gehoor geven aan de oproep van de Wereldconferentie, aandacht moeten besteden aan schendingen en beperkingen van mensenrechten die met name of uitsluitend vrouwen raken (Element I); dat zij in de verplichtingen die zij voor verdragsstaten formuleren aandacht moeten hebben voor de genderspecifie-

ke aspecten hiervan (Element II); dat de comités, waarvan toepassing, een verband moeten leggen tussen deze schendingen en discriminatie van vrouwen (Element III); en dat zij deze zaken onder de betreffende inhoudelijke verdragsbepalingen moeten behandelen (Element IV). Ik heb alle *concluding observations* (COs), *algemene aanbevelingen* (GCs), *lists of issues*, *reporting guidelines*, en *views* van het HRC en het CESCR van 1993 tot en met 2008 bestudeerd. Waar de opmerkingen van de comités in hun COs toelichting behoeften, heb ik de samenvattingen (*summary records*) van de *dialogen met verdragsstaten* geraadpleegd.

Beide comités blijken op de goede weg te zijn, maar falen nog op een belangrijk punt. Ten eerste besteden ze aandacht aan mensenrechtenschendingen die met name vrouwen raken (element I). Zo houden ze zich onder andere bezig met huiselijk geweld, vrouwenhandel, verkrachting, vrouwelijke genitale verminking en zwangerschapsgerelateerde sterftcijfers. Dit laatste leidt er toe dat bijvoorbeeld ook zaken als onveilige abortussen, stricte abortuswetgeving, gebrek aan seksuele voorlichting, en gebrek aan toegang tot anticonceptiemiddelen worden aangepakt. Ten tweede wordt aan element II van de oproep voldaan: zo dienen staten die partij zijn bij de mensenrechtenverdragen er onder meer voor te zorgen dat seksuele voorlichting wordt gegeven op scholen; dat toegang tot gezinsplanning voorhanden is; dat iedereen, inclusief tieners, gemakkelijk aan anticonceptiemiddelen kunnen komen; dat er opvang voor slachtoffers van huiselijk geweld moet zijn en dat verkrachting binnen het huwelijk strafbaar gesteld moet worden. Ten slotte behandelen de comités voornoemde praktijken niet afzonderlijk als zijnde 'vrouwenzaken', maar pakken ze deze integraal met andere mensenrechtenschendingen aan.

Toch is er op voorgenoemde punten nog ruimte voor verbetering. Zo heeft het HRC

ondanks de aandacht voor zwangerschapsgerelateerde sterfte bijvoorbeeld, nauwelijks aandacht voor zwangerschapsgerelateerde gezondheidszorg in staten. Daarnaast heeft geen van beide comités oog voor praktijken die voortvloeien uit de 'schoonheidsmythe' van een slank en vrouwelijk figuur, zoals diverse vormen van cosmetische chirurgie en eetstoornissen. Een nog veel belangrijker punt bovendien: de comités onderzoeken bijna nooit of zaken als verkrachting of restrictieve abortuswetgeving voortkomen uit discriminatie van vrouwen in samenlevingen. Dit betekent dat het HRC en het CESCR wel de manifestaties van discriminatie aanpakken, maar niet de oorzaak. De comités zijn dus voornamelijk bezig met symptoombestrijding en falen ten aanzien van element III van de oproep van Wenen.

Mijn onderzoek wijst uit dat meer inspanningen vereist zijn. Duidelijk is dat de oproep van de Wereldconferentie geen korte-termijnopdracht behelst, maar een proces dat voortduurt zolang genderongelijkheid bestaat.

Fleur van Leeuwen

Themanummer **Oral history**

De belangstelling voor oral history als methode van onderzoek is de laatste jaren flink toegenomen. Historici, antropologen en andere wetenschappers maken er gebruik van om uiteenlopende redenen. Soms wordt de 'verborgen stem' van groepen die lang onzichtbaar zijn geweest in de geschiedenis of in de maatschappij er mee tot leven gebracht. In andere gevallen is het een aanvulling op reeds bestaand onderzoek, omdat oral history een nieuwe dimensie van een onderwerp blootlegt. Naast de disciplinaire verschillen die er bestaan tussen het gebruik van oral history in de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen, is er een belangrijk methodologisch verschil tussen het verzamelen van oral-historymateriaal ten behoeve van een eigen onderzoek van de onderzoeker, of met de bedoeling een collectie te maken voor (wetenschappelijk) hergebruik door bijvoorbeeld bibliotheken.

Het TvG wil een themanummer wijden aan het gebruik van oral history in Genderstudies. Saskia Wieringa (directeur van Aletta, instituut voor Vrouwengeschiedenis) en Sara de Jong (onderzoeksmanager Aletta) zullen als externe leden van de redactie hun medewerking verlenen. Aanleiding tot dit themanummer vormde het congres dat Aletta hield ter gelegenheid van haar 75-jarig jubileum. Het IAV en het IIAV hebben een indrukwekkende collectie egodocumenten en dagboeken verzameld; het sinds 2009 tot Aletta instituut voor vrouwengeschiedenis herdoopte instituut beijvert zich om oral-historybronnen

beter toegankelijk te maken. De laatste jaren worden ook nieuwe verzamelingen van oral-historybronnen aangelegd.

In dit themanummer wil het TvG nagaan wat de specifieke genderspecten zijn die bij oral history een rol spelen. Daartoe worden onderzoekers en anderen die bij oral-historyprojecten betrokken zijn geweest, verzocht om een bijdrage te leveren. Vragen die aan de orde kunnen komen, zijn vragen naar de karakteristieken en de historie van de methode zelf in relatie tot gender: waar komt de interesse van feministische onderzoekers voor oral history vandaan; wat is het unieke karakter van oral history als methode? Welke methodologische en theoretische aspecten spelen een rol bij het verzamelen van verhalen van vrouwen en mannen voor eigen onderzoek? Welke ontwikkeling heeft oral history als onderzoeksmethode doorgemaakt met betrekking tot genderonderzoek? Wat is de rol van nieuwe technologie in genderoralhistory? Hoe kan oral history ingezet worden om genderongelijkheid te bevragen?

Een ander cluster van vragen heeft betrekking op de resultaten van de methode voor genderonderzoek: welke bijdrage levert oral history aan de geschiedenis van genderrelaties? Welke aspecten spelen een rol bij het opzetten van nationale en internationale oral-historyprojecten over vrouwen, seksualiteit, en genderrelaties? Welke 'verborgen' stemmen van vrouwen zijn verzameld? Hoe komt het dat Genderstudies de oral history vooral op vrouwen toepasbaar acht? Krijgen verha-

len van mannen inmiddels ook aandacht; zo ja, van welke mannen en waarom? Heeft de oral history over/met mannen andere kenmerken dan die over/met vrouwen; of zou het die moeten hebben?

De redactie verwelkomt bijdragen waarin wordt gereflecteerd op oral history als onderzoeksmethode in relatie tot gender. Bovenstaande vragen kunnen hier als centraal uitgangspunt dienen, maar andere benaderingen zijn mogelijk, zolang het de relatie tussen oral history en genderonderzoek betreft. De deadline voor het insturen van een eerste opzet, waarin de vraagstelling, de hoofdargumenten, methodologische en theoretische kaders, moeten worden besproken, is 1 oktober 2011. Bijdragen in het Nederlands en in het Engels zijn welkom.

Deadlines

Deadline opzet bijdrage:	1 oktober 2011
deadline eerste versie:	1 januari 2012
deadline laatste versie:	1 april 2012
nummer verschijnt:	21 juni 2012

Voor meer informatie en het toesturen van voorstellen: Jantine Oldersma
gj.oldersma@planet.nl

SUMMARIES

► *Karen Celis*

How to improve the representation of women?

More and more countries implement quotas and install women's policy agencies as an answer to the under-representation of women and gender-related interests in politics and policy. The main argument is that more women MPs and the structural presence of attention for women's interests not only contribute to just and democratic politics, but also enhance the quality of democratic decision and policy-making on a substantive level. Women MPs and women's policy agencies would foster the inclusion of women's interests and gendered perspectives. However, it remains unclear what 'substantive representation of women' and improving it actually mean. This article first deals with the 'what' of substantive representation of women in terms of the acts and contents involved: what is it about? Next, it focuses on the improvement of the substantive representation of women: what is better substantive representation and how can it be reached? My answer to this question refers to quantitative improvements (e.g. more support for women's interests) and qualitative improvements (e.g. support for more women). 'Good' substantive representation implies recognizing diversity and ideological conflict regarding women's interests and gendered perspectives.

► *Silvia Erzeel and Petra Meier*

Do quota laws make a difference?

The recruitment and selection of candidates by Belgian political parties since the adoption of gender quota laws

This article analyses the impact of the 1994 and 2002 statutory gender quotas on the recruitment and selection rules and practices of Belgian political parties. Investigating the party statutes and rules, and interviewing a number of key actors within ten Belgian political parties, the findings suggest that parties only slightly changed their practices. Sex became an important selection criterion as is shown by the appearance of women candidates on party lists. Parties needed to recruit women candidates more actively than they did in the past, relying, amongst others, on the networks of female recruiters. But parties did not change their rules regarding recruitment and selection, nor did the interviews reveal that they question any gender bias within their norms and practices regarding recruitment and selection. Given the temporary character of the statutory gender quota, the authors argue that it might be useful to complete them with other measures focusing on the relation between gender and power within political parties.

► *Suzanne Knol*

Igun in our days

From a halakhic possibility to a cultural accepted practice

One of the biggest problems within Jewish law in our days is men withholding a Jewish religious divorce (*get*) from their wives in order to obtain a divorce on their grounds. Even though there have always been recalcitrant husbands, this phenomenon has increased over the past half a decade. It seems to have become culturally accepted that a man uses the *get* as a bargaining tool. Women also often do not find support from the rabbinate due to the difficulties that surround issues of forbidden relationships (allowing a woman a divorce while this is halakhically not preferable will render her following relationship forbidden). This article, based on my PhD research, looks at the influence this increase of *get*-recalcitrance has on Jewish women and communities.

GEGEVENS AUTEURS

Karen Celis (1972) is historica en politicologe gespecialiseerd in genderthema's. Sinds 2004 is ze verbonden aan de Hogeschool Gent – Universiteit Gent, meer bepaald aan het Departement Handelswetenschappen en Bestuurskunde. Haar onderzoek spitst zich toe op de politieke vertegenwoordiging van vrouwen en gelijkheidsbeleid.

Karen.celis@hogent.be

Silvia Erzeel (1982) is doctoranda politieke wetenschappen aan de VUB. Haar onderzoek handelt over de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement en kadert binnen het PARTIREP-onderzoeksproject dat veranderende patronen van participatie en representatie in moderne democratieën bestudeert.

serzeel@vub.ac.be

Suzanne Knol is gepromoveerd in Joodse Studies aan de University of Manchester, Groot-Brittannië, en lid van de voormalige Agunah Research Unit. Deze unit werkte aan het vinden van een wereldwijde oplossing voor het agoena-probleem; het probleem dat een joodse man weigert een religieuze echtscheiding aan zijn vrouw te geven, waardoor zij gebonden blijft aan het huwelijk. Momenteel is Dr. Knol freelance onderzoeker en onderzoekt voornamelijk de positie van vrouwen binnen de joodse wetgeving.

sknol@hotmail.com

Petra Meier (1968) is docente politieke wetenschappen aan de UA en tevens promotor-coördinator van het Steunpunt gelijkheidsbeleid aan dezelfde instelling. Haar onderzoek spitst zich toe op vraagstukken van vertegenwoordiging in politiek en beleid. Recent publiceerde zij 'Gezien, gehoord, vertegenwoordigd? Diversiteit in de Belgische politiek' (met Karen Celis en Bram Wauters; Academia Press 2010).

petra.meier@ua.ac.be

Tijdschrift voor Genderstudies

Redactieraad ● Arina Angerman, Barbara van Balen (BvB consultancy), Yvonne Benschop (Radboud Universiteit Nijmegen), Liesbeth Bervoets (Universiteit van Amsterdam), Rosemarie Buikema (Universiteit Utrecht), Irene Costera Meijer (Vrije Universiteit Amsterdam), Freda Dröes (Onderzoeksbureau Levensbeschouwing en Cultuur), Stefan Dudink (Radboud Universiteit Nijmegen), Vincent Duindam (Universiteit Utrecht), Joke Hermsen, Alkeline van Lenning (Universiteit van Tilburg), Chia Longman, Amade M'Charek (Universiteit van Amsterdam), Willemijn van der Meer (penningmeester), Ilja Mottier (oud-ministerie OCW), Anne-Claire Mulder (Theologische Universiteit Kampen), Evelien Tonkens (Universiteit van Amsterdam), Joke Swiebel (oud-Europarlementariër), Veronica Vasterling (Radboud Universiteit Nijmegen), Judith Vega (Rijksuniversiteit Groningen), Petra de Vries (emerita Universiteit van Amsterdam)

Adviesraad ● Mieke Bal (Universiteit van Amsterdam, The Netherlands), Elsje Bonthuys (University of the Witwatersrand, South Africa), Mineke Bosch (Rijksuniversiteit Groningen, The Netherlands), Rosi Braidotti (Universiteit Utrecht, The Netherlands), Jeanne de Bruijn (University of The Netherlands Antilles, Curaçao), Catherine Cornille (Boston College, USA), Marysa Demoor (Universiteit Gent, Belgium), Philomena Essed (Antioch University, USA), Halleh Ghorashi (Vrije Universiteit Amsterdam, The Netherlands), Francisca de Haan (Central European University, Hungary), Willy Jansen (Radboud Universiteit Nijmegen, The Netherlands), Maaïke Meijer (Universiteit Maastricht, The Netherlands), Veronique Mottier (Cambridge University, UK/ Université de Lausanne, Switzerland), Nelly Oudshoorn (Universiteit Twente, The Netherlands), Joyce Outshoorn (Universiteit Leiden, The Netherlands), Gail Pheterson (Université de Picardie Jules Verne, France), Lorraine Radtke (University of Calgary, Canada), Selma Sevenhuysen (Universiteit Utrecht, The Netherlands), Mieke Van Haegendorren (Universiteit Hasselt, Belgium).

Informatie voor auteurs

Procedure ● Het *Tijdschrift voor Genderstudies* is een *peer reviewed* wetenschappelijk tijdschrift. Het verschijnt vier maal per jaar: in maart, juni, september en december. Spontane bijdragen zijn welkom: de redactie gaat ervan uit dat de tekst in kwestie niet ook elders is aangeboden. Tussen aanbieding van een artikel en publicatie zit minimaal een half jaar.

Opzetten en conceptartikelen worden door de redactie beoordeeld; veelbelovende en relevante artikelen tevens door minimaal twee externe en anonieme referenten met een bij het artikel aansluitende expertise. Auteurs krijgen binnen twee maanden bericht over de beoordeling. Aanbeveling door referenten is een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor publicatie. Een eensluidend negatief referentenoordeel wordt altijd overgenomen, en betekent dat de redactie het artikel afwijst.

Het auteursrecht op de in het *Tijdschrift voor Genderstudies* gepubliceerde bijdragen blijft bij de auteur(s), met dien verstande dat publicatie elders toestemming van de uitgever behoeft.

Kopij-aanwijzingen ● Kopij kan digitaal worden aangeboden bij het e-mailadres van het redactie-secretariaat: redactie@tijdschriftgenderstudies.eu. Voor literatuurverwijzingen wordt het systeem van de American Psychological Association (APA) gebruikt. Illustraties zijn welkom, mits voorzien van een onderschrift.

Artikelen en opzetten voor artikelen, recensies, of opinies dienen te worden aangeleverd volgens de Aanwijzingen voor Auteurs. De volledige aanwijzingen zijn te vinden op de website www.tijdschriftgenderstudies.eu, of op te vragen bij het redactiesecretariaat. Artikelen die niet aan deze aanwijzingen voldoen worden teruggestuurd ter correctie, of geweigerd.

ISSN 1388-3186

9 771388 318001